

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Наталя Мельник

Протокол № _____

«___» _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 2024 р.

**РОЗКРИТТЯ ПРИРОДИ ГУМОРУ УКРАЇНСЬКИХ
ПРОСВІТИТЕЛІВ У ПОВІСТІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-
ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА» ТА
МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ МИТЦЯ В 9 КЛАСІ
ЗАКЛАДУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗУМЛМ-23 другого (магістерського)
рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова та література),
Рочевої Анни Андріївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Онiкiєнко I.M.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК: _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2024

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Рочева Анна, студентка групи ЗУМЛм-23 другого (магістерського) рівня, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

АНОТАЦІЯ

Рочева А. А. Розкриття природи гумору українських просвітителів у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» та методика вивчення творчості митця в 9 класі закладу середньої освіти : рукопис. Кривий Ріг, 2024. 81 с.

У кваліфікаційній роботі досліджено природу гумору українських просвітителів, розвиток давньоукраїнської бурлескної традиції у прозі Г. Квітки-Основ'яненка, джерела комічного в повісті «Конотопська відьма» та оцінку її в літературній критиці XIX–XXI ст. З'ясовано філософсько – естетичні засади, що формували епоху Просвітництва в Україні, визначено роль філософії Г. Сковороди на систему українського Просвітництва. Окреслено коло проблемних питань, пов'язаних із ключовими поняттями дослідження, як-от: освоєння митцем фольклорних жанрів, які мають у своєму складі комічні елементи; бурлескні засоби висміювання паразитичного життя адміністративної верхівки в добу Руїни; комічна маска оповідача.

Проаналізовано навчально-методичне забезпечення, яке складається з чинної програми з української літератури та нової модельної програми і підручників для 8-9 класів закладів загальної середньої освіти. На підставі опрацьованих джерел створено методичні рекомендації навчання літератури доби Просвітництва, що сприятиме розвитку загальнокультурної, мовної, соціальної та громадянської компетентностей школярів.

Ключові слова: просвітницький реалізм, автор, оповідач, бурлеск, гротеск, умовність, компетентнісний підхід.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Художні стилі в системі Просвітництва. Вплив філософії Г. Сковороди на систему українського Просвітництва	12
1.2. Комічне як естетична категорія в системі Просвітництва. Розвиток давньоукраїнської бурлескної традиції у прозі Г. Квітки-Основ'яненка та освоєння митцем фольклорних жанрів, які мають у своєму складі комічні елементи	19
1.3. Бурлескно-реалістична повість «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка в рецепції літературної критики ХІХ–ХХІ ст. ...	25
Висновки до першого розділу	31
РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА КОМІЧНОГО В ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»	33
2.1. Застосування фольклорних елементів комічного: типологічна подібність повісті «Конотопська відьма» до казки, анекдоту та весільного обряду	33
2.2. Сатиричні, гротескні та бурлескні засоби висміювання паразитичного життя адміністративної верхівки	39
2.3. Комічна маска оповідача. Спрямування критичного пафосу повісті на просвіщення й моральне самовдосконалення особистості	47
Висновки до другого розділу	51
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА В 9 КЛАСІ ЗАКЛАДУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	53
3.1. Аналіз програм і підручників з літератури. Оцінка наявності обсягу матеріалів про природу гумору українських просвітителів в 9 класі закладу середньої освіти	53

3.2. Формування загальнокультурної та літературознавчих компетентностей під час вивчення твору просвітницького реалізму в 9 класі закладу середньої освіти	58
3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» в 9 класі закладу середньої освіти	64
Висновки до третього розділу	69
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	74

ВСТУП

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778–1843) – видатний український письменник, який по праву вважається зачинателем нової української прози, автором багатьох повістей і оповідань, написаних українською мовою в час, коли мова нашого народу потерпала від заборон її російськими монархами.

Становлення нового українського письменства першої половини ХІХ ст. безпосередньо пов'язане з діяльністю Григорія Квітки – письменника, який у своїх творах сприяв піднесенню родинного світу українців, його звичаїв і традицій. Цей світ бачився митцеві в суті своїй сентиментальним.

ХХІ ст. поставило задачу переосмислити класику, зокрема значення стильового синкретизму української літератури початку ХІХ ст. для подальшого формування художніх стилів, індивідуальної творчої лабораторії митців ХІХ–ХХ століть. В українській культурі у боротьбі з негативними соціальними явищами завжди важливу роль відігравав гумор, іронія та сатира. У дослідженні з'ясовано визначальну роль гумору для бурлескно-реалістичних творів Г. Квітки-Основ'яненка, в яких засоби бурлеску поєднувались із просвітницькими дидактичними настановами, сприяючи моральному вдосконаленню людини й тогочасних громад. Загалом питання розкриття джерел комічного в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» вивчене недостатньо, воно потребує подальшого опрацювання й деталізації.

Актуальним є з'ясування алегоричного навантаження негативних образів представників козацької старшини та уміння нейтралізувати шкоду для суспільства безвідповідальних та користолюбних представників української влади у сьогоденні. Врахування застережень класиків нашої літератури дозволить уникнути повторення негативних сторінок національної історії, посилити тенденції до психічної еволюції українського характеру.

На думку Квітчиних сучасників, найбільше талант письменника виявився в сентиментальних творах, тоді як в сучасному літературному дискурсі, навпаки, поновився інтерес до бурлескних творів митця, що є критичними по відношенню до адміністративної верхівки українських громад.

У сучасній школі відбувається реалізація компетентнісного підходу до навчання літератури, який передбачає формування ряду компетентностей у здобувачів середньої освіти, передусім соціальної та громадянської. Актуальним є вивчення потенціалу цих компетентностей засобами літератури.

Стан розробки проблеми. У ХІХ ст. ґрунтовний аналіз творів Г. Квітки здійснили П. Куліш та І. Франко .

У 20-х роках ХХ ст. вивчення творчої спадщини Г. Квітки-Основ'яненка пережило новий етап. Важливим кроком у вивченні творчості Г. Квітки-Основ'яненка стала стаття А. Ніковського “Конотопська відьма” (Літературний аналіз)”, в якій автор досліджував значення сатири у викритті вад адміністративного апарату. Новаторською можна назвати статтю О. Фінкеля “Майстерність “Конотопської відьми”, в якій автор вперше докладно розглянув роль оповідача у бурлескно-реалістичній повісті.

У ХХ ст. значний внесок у дослідження творчості Г. Квітки зробили М. Зеров, М. Яценко, О. Гончар. О. Гончар розглядав Квітчині повісті в різних аспектах: у зв'язках з фольклором та давньою книжною традицією, в контексті просвітительського реалізму, у зв'язках з національною ідеєю. Проблему впливу усної народної творчості на художню прозу Г. Квітки-Основ'яненка досліджували О. Гончар, І. Денисюк, Р. Міщук, Ю. Кириченко та ін.

У перші десятиліття ХХІ ст. зацікавленість дослідників до постаті Г. Квітки-Основ'яненка зросла. Однією з перших у нашому столітті була монографія О. Борзенка «Сентиментальна «провінція» (нова українська література на етапі становлення)». Процес становлення нового українського письменства О. Борзенко досліджує в контексті характеристики української ментальності Д. Чижевського, головними рисами якої учений називає емоціоналізм і сентименталізм.

Леонід Ушкалов у книзі «Григорій Квітка-Основ'яненко» з'ясовує місце та роль Квітки в історії харківської культури .

Досліджує проблему усної оповіді Г. Квітки-Основ'яненка в аспекті становлення нової української прози та у зв'язках з фольклором й давньою книжністю Ю. Кириченко.

У статті Р. Чопика «Квітка-і-Основ'яненко» йдеться про зв'язки класичних творів Г. Квітки-Основ'яненка з доробком його попередників і сучасників – І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, М. Гоголя. Р. Чопик у ХХІ ст. вперше звернув увагу на внутрішній конфлікт Квітки, представив його людиною, яка не вміщалася в рамки образу простого «обивателя», а «пристрастилася» до рідної мови, до всього українського.

29 листопада 2023 р. українська громадськість відзначила 245 років від дня народження письменника. Микола Томенко, український політик та громадський діяч, у своєму ювілейному слові слушно пов'язав з творчістю Квітки багатостраждальний сучасний образ обстрілюваного російськими загарбниками Харкова, зокрема Липецьку сільську громаду, описану в оповіданні «Салдацький патрет». У ХХІ сторіччі акценти відчутно змістилися на осмислення впливу Квітчиної творчості для формування українського громадянського суспільства.

У ХХІ ст. педагогіка зосередилась на розробці компетентнісного підходу в навчанні. Дослідники В. Камінська , М. Князян , С. Мельник, Н. Молодиченко, А. Проценко, Т. Сукаленко та ін. розкривають суть понять «компетентність», «компетентнісний підхід», «загальнокультурна компетентність».

С. Паламар досліджує компетентнісний підхід до вивчення української літератури в основній школі. О. Цільмак розкриває складові структури компетентностей.

І. Мінтій, С. Остапенко обґрунтовують важливість набуття здобувачами вищої освіти соціальної компетентності як основи їхньої професійно-комунікативної діяльності.

Попри те, що у методиці навчання української літератури достатня кількість праць, які порушували б питання формування загальнокультурної компетентності, все ж дослідники обмежуються теоретичними підходами. У даному дослідженні на прикладі літератури епохи українського Просвітництва продемонстровано можливість формування загальнокультурної, мовної, соціальної, громадянської компетентностей, що посприє удосконаленню методики вивчення творів українських просвітителів у закладі середньої освіти. Розроблені методичні рекомендації щодо вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка в 9 класі закладу середньої освіти ґрунтуються на аналізі сучасних підручників з літератури та вміщених там матеріалів про епоху українського Просвітництва.

Виходячи з цього, **метою** роботи є розкриття природи гумору українських просвітителів в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» та обґрунтування методики вивчення творчості митця в 9 класі закладу середньої освіти.

Реалізація мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- розглянути художні стилі в системі Просвітництва та вплив філософії Г. Сковороди на систему українського Просвітництва;
- дослідити комічне як естетичну категорію в системі Просвітництва;
- простежити розвиток давньоукраїнської бурлескної традиції у прозі Г. Квітки-Основ'яненка та особливості освоєння митцем фольклорних жанрів, які мають у своєму складі комічні елементи;
- розглянути повість «Конотопська відьма» в літературно- критичному дискурсі XIX – XXI ст.;
- з'ясувати роль гумору в бурлескно-травестійній повісті Г. Квітки – Основ'яненка «Конотопська відьма» та значення повісті для розкриття просвітительської програми письменника;
- розробити методичні рекомендації щодо вивчення повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» в 9 класі закладу середньої освіти

Об'єктом дослідження є бурлескно – реалістична повість Г. Квітки Основ'яненка «Конотопська відьма».

Предметом дослідження є природа гумору українських просвітителів в повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» та методика вивчення творчості митця в 9 класі закладу середньої освіти.

Для реалізації завдань використано такі **методи дослідження**:

- літературознавчі: історико – порівняльний, біографічний, цілеспрямований аналіз твору, спостереження за системою прийомів художнього мислення митця.

- теоретичний аналіз основних літературознавчих термінів і понять (класицизм, сентименталізм, просвітницький реалізм, гумор, травестія, бурлеск, гротеск, контраст, умовність, національно-культурна цінність, виховний потенціал літератури українських просвітителів);

- теоретичний синтез (аналіз шкільних програм та підручників, систематизація та узагальнення теоретичних відомостей про компетентність, компетентнісний підхід, загальнокультурну компетентність);

- узагальнення наукових положень для розроблення методики формування та розвитку загальнокультурної компетентності учнів старшої школи у процесі оволодіння знаннями про літературу епохи українського Просвітництва, її культурологічну й національно-виховну цінність на уроках української літератури.

Наукова новизна роботи визначається дослідженням комічного як естетичної категорії в системі українського Просвітництва; з'ясуванням впливу давньоукраїнської бурлескної традиції на прозу Г. Квітки-Основ'яненка та освоєння митцем фольклорних жанрів, які мають у своєму складі комічні елементи; з'ясуванням значення повісті для розкриття просвітительської програми письменника. У дослідженні продемонстровано зразок компетентнісно орієнтованого навчання української літератури у процесі опанування тем «Література просвітницького реалізму», «Творчість Г. Квітки-Основ'яненка».

Практичне значення: результати роботи сприятимуть подальшому освоєнню естетичної програми українських просвітителів, розумінню природи гумору творів просвітницького реалізму, також освоєнню методики формування загальнокультурної, мовної, соціальної, громадянської компетентностей учнів у процесі вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка; вони можуть бути використані для підготовки уроків української літератури у профільній школі, організації позакласної роботи з дисципліни, а також студентами філологічних факультетів під час вивчення курсу «Методика навчання української літератури».

Апробація результатів дослідження: участь у Міжнародній науковій конференції здобувачів вищої освіти «Мови й літератури світу в глобалізаційних процесах», що відбулася 18 квітня 2024 р. у Криворізькому державному педагогічному університеті. За темою кваліфікаційної праці опубліковано статтю: Рочева А. Бурлескно-реалістична повість «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка в рецепції літературної критики XIX – XXI століть. Матеріали студентських наукових читань: зб. наук. праць / ред.: Ж.В. Колоїз (відп. ред.), Бакум З. П., Білоконенко Л. А. та ін. Кривий Ріг, 2024. Вип.12. С. 146-154.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаної літератури (75 позицій). Повний обсяг досліджень – 81 сторінка, з яких 73 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Художні стилі в системі Просвітництва. Вплив філософії Г. Сковороди на систему українського Просвітництва

Україна належить до країни з «некласичним» типом літератури. Її контакти з літературами Заходу призвели до *синкретизму* напрямів і стилів : у творчості одного письменника в певній взаємодії співіснували явища, які належали до різних літературних епох. Українська література в перші десятиріччя ХІХ ст. одночасно освоювала і *класицизм*, і *сентименталізм*, і *просвітницький реалізм*, і *романтизм*, переломлюючи їх крізь призму не стільки своїх суспільно-історичних умов, скільки через специфіку національного художнього світобачення. Народні художні традиції в переосмисленому вигляді входили і в бароко, і в класицизм, і в просвітительський реалізм, і в сентименталізм та романтизм. Наслідком ставало закріплення в літературі національних традицій [27, с.115].

За літературознавчою енциклопедією Юрія Коваліва «Класицизм (нім.Klassizismus, від лат. classicus взірцевий) — напрям у європейській літературі і мистецтві, антитетичний бароко. Має смислову спорідненість із класикою, але відрізняється від неї за семантичними та функціональними показниками» [40, с. 484].

Свого розквіту класицизм досяг у Франції в трагедіях П'єра Корнеля, Жана Расіна, в комедіях Жана Батіста Мольєра (“Міщанин-шляхтич”, “Скупий”, “Мізантроп”, “Тартюф”), у байках Жана де Лафонтена. Найповніше виклад класицистичної теорії 1764 року здійснив французький поет і критик Нікола Буало у віршованому трактаті “Мистецтво поетичне”, який українською мовою переклав Максим Рильський.

У творах європейських класицистів персонажі поділялись тільки на позитивних і негативних; чеснотливих, ідеальних, носіїв добра, які скоюють

учинки відповідно до розуму, і носіїв зла, пороків, які перебувають у полоні своїх егоїстичних пристрастей. Характери були одновимірними: герой уособлював якусь одну якість чи пристрасть: мужність, благородність, чесність або жадібність, підступність, скнарність, лицемірство. Отже, герої-маски змальовувались як статичні величини, без еволюції характерів. Їхні прізвиська характеризували людину: Лихий, Правдивець, Скупий, Терпилиха.

Тематика й сюжетно-композиційна організація творів класицистів окреслювались певними правилами. Зокрема, у драматургії панувало правило трьох єдностей: місця (вся дія п'єси мала відбуватися в одному місці), часу (події в творі розгорталися протягом доби), дії (те, що відбувалося на сцені, мало сій початок, розвиток і завершення, були відсутні сцени чи дійові особи, які не мали прямого відношення до основного сюжету). Сюжет розгортався лінійно, були наявні всі його складники: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка. Брали письменники теми й сюжети для своїх творів із античної історії та міфології. Проте українські класицисти зверталися переважно не до античності, а до національної історії [27, с.108].

Ю. Ковалів зауважує, що загалом у перші десятиліття ХІХ століття класицизм на українському ґрунті не набув цілісного вираження. Правда, його певні елементи тією чи іншою мірою проймають творчість українських митців. У побудові п'єси “Наталка Полтавка” Котляревського втілено правило “трьох єдностей”, хоча твір не був класицистичним » [25, с. 485].

В Україні, як і у всіх країнах «некласичного» типу літератури, ідеї Просвітництва функціонували в умовах ідеологічної кризи феодального суспільства і національного гноблення. Ідеї Просвітництва в Україні мали не філософсько-політичний, а просвітительський та етико-гуманістичний напрями, виражали інтереси міських низів і селянства, були тісно пов'язані з ідеєю національно-культурного відродження та відображали:

- 1) духовне життя людини, питання єдності її з природою;
- 2) віру в розумні начала природи й людини;
- 3) ідеї природної рівності людей незалежно від їх становища;

4) шляхи морально-етичного перевиховання особистості, критику моральних вад суспільства [27, с.123].

З кінця 20-х років XIX століття бурлескно-травестійна стильова течія поєднувалась з ідеями просвітницького реалізму. Основною настановою просвітництва було повчальне, виховне начало. Просвітницькі ідеї відбилися у творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, Білецького-Носенка, Є. Гребінки, які захищали ідею природної рівності людей незалежно від їх стану, морально-духовного перевиховання особистості, критикували моральні вади суспільства. З цією метою вони вдалися до гумористично-комічного змалювання дійсності, оскільки вважали, що сміх стає не тільки засобом висміювання пороків, а й формою боротьби за утвердження добра, позитивного начала в суспільстві. Характерною особливістю поезики творів українських письменників, написаних у річищі просвітницького реалізму, була увага до деталей у змалюванні життя народу, тобто конкретно-історична деталізація художніх образів, достовірно-етнографічне змалювання життя. В художніх творах чітко простежується раціоналістичне начало, оскільки у просвітницькому реалізмі більша увага приділяється не так індивідуальним рисам людини, дослідженню їх внутрішнього світу, скільки зображенню її долі, станових рис. Ці станові риси читач може простежити в байках Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінки, Левка Боровиковського; оповіданнях, повісті та романі «Пан Халявський» Квітки-Основ'яненка; повістях Євгена Гребінки. Митці проголошували просвітницьку ідеологію в жанрах публіцистики, листах-звертаннях, фейлетонах, також в комедіях, водевілях, ліро-епічних та епічних жанрах [27, с.118].

За літературознавчою енциклопедією Юрія Коваліва, «Просвітницький реалізм – це синтетична стильова тенденція в українському письменстві, що з'явилася при переході від давньої до нової літератури. Хоча в українській культурі Просвітництво не мало соціального підґрунтя, воно було реалізоване в етико-гуманістичній та науковій сферах, обстоювало онтологічну єдність

людини з довкіллям, ідеї рівності, моральне виховання особистості тощо» [41, с. 284]

Найхарактерніші для просвітницького реалізму риси на українському ґрунті задекларував у «Супліці (оскарженні) до пана іздателя» Григорій Квітка-Основ'яненко. «Супліка» має виразне антимосковське спрямування й містить вимогу до московитів прийняти нарешті ту правдиву реальність, в якій існує українська мова та український письменник. А коли не до снаги зрозуміти нашу мову, то нехай не гудять, а краще помовчать, аби не виказувати свого невігластва: « Отже-то, коли хоч, то й приліпи сю побрехеньку у свій збірник; може таки котрий із скалозубів, охочий других гудити, а самому талану нема що-небудь путнє написати, захоче покепкувати над твоєю «Зірочкою» та наше, хоч не зовсім по верхам, а хоч і по складам, прочита і через десяте п'яте уторопає, та й почуха потилицю і усом закрутить, та й... помовчить; то й то добре: одною брехнею на світі менш буде» [31].

Українським митцям та видавцям Квітка радить писати відповідно до того, як ми говоримо, в ідеалі було б, коли б слова із ділом не розходились: «Коли ж будеш її печатать, то, пожалуста, доглядай, щоб у моїй побрехеньці не наварнякали якої нашої мови на московський лад. Нехай наші, як хто зна, так своє й пише; а я думаю, що, як говоримо, так і писати треба. О! добре б, братику, було, якби ми так говорили, як у книжках пишуть; а якби ще так і робили, так би й не було на світі нічого луччого!» [31]. В сучасних мовних реаліях Квітчину «Супліку» можемо сприймати як застереження від формування мовного покруча – суржика, який в умовах русифікації міцно вкоренився у мовленні українців, які нашу мову «варнякали» на московський лад. Художню правдивість як відтворення народних уявлень про світ і людину проголосили Іван Котляревський, Євген Гребінка та інші українські просвітителі. Основні ознаки просвітницького реалізму:

- 1) Настанова на художню правду, відтворення соціальних явищ в їх етнографічно-побутовій окресленості.
- 2) Свідома орієнтація на демократичного читача.

- 3) Представник з народу як основний об'єкт художнього осмислення.
- 4) Певна однозначність відображення народу й окремого героя - показ в основному морально-етичної, звичаєвої іпостасі.
- 5) Пояснення дій і вчинків людини безпосереднім впливом середовища. Моральний критерій оцінки суспільних явищ.
- 6) Відсутність нерозв'язаних життєвих колізій внаслідок можливості морального удосконалення людини, навернення її до «природної» доброти.
- 7) Морально-дидактичні авторські настанови.
- 8) Сміх, гумор як один із факторів художнього утвердження людини, відновлення її здорової первісної суті [27, с.120].

В українській літературі просвітительське уявлення про місце й призначення людини в світі складалося на основі власної національної традиції, якою стала «філософія серця» Г. Сковороди. Відступ людини від «сродного» призначення не тільки робить її саму нещасною, а й приводить до розладу весь суспільний організм. Отже, зусилля індивіда мають бути спрямовані не на перебудову суспільства, а на виявлення і розвиток таких людських якостей, як доброта, цілісність характеру, добродійність, простота, терпимість – тих гуманістичних начал, які протидіють прагненню до збагачення й експлуатації інших, бо щастя людини в ній самій. Аскетична суворість морального імперативу, зверненого до індивіда, у Г. Сковороди, як раніше в І. Вишенського, мала свій історичний ґрунт і була насамперед формою заперечення паразитичного життя соціальної верхівки. Саме ця ідея і є головною у творчості українських письменників-просвітителів перших десятиріч XIX ст., пафос творчості яких був спрямований не на перебудову існуючих суспільних відносин, а на просвіщення й моральне самовдосконалення особистості [27, с.130].

Г. Сковорода був предтечею просвітительської байки в українській літературі. Його байкарські традиції продовжили Є. Гребінка та П. Гулак-Артемівський. У своїй сукупності просвітительська байка перших десятиріч XIX ст. дає досить повну й достовірну картину суспільного життя, побутових

відносин, звичаїв і моралі того часу, представляє цілу галерею станових типів, їх родових рис і навіть окремих характерів. Викривально-сатиричний пафос байкових творів, як правило, спрямований на осудження соціальної несправедливості, викриття панської сваволі, паразитичного життя соціальних верхів суспільства, на критику неправого судочинства, хабарництва і крутійства суддів та різних утисків з боку державної адміністрації. За словами П. Гулака-Артемовського, від його байки «Пан та Собака» «в деяких підпанків шапки на лисині загорілись» [20, с. 8]. Також і Левко Боровиковський є автором понад 170 байок-приказок. Написані в 20—30-ті роки ХІХ ст., вони (за винятком 11 байок, надрукованих у 1841 р. в альманасі „Ластівка”) побачили світ тільки в 1852 р. („Байки й прибаютки”), коли вже набули широкої популярності байки Є. Гребінки [27, с.123].

Один із літературних напрямів другої половини ХVІІІ – початку ХІХ століть у країнах Європи, що виник як заперечення раціоналізму класицистів у добу Просвітництва – *сентименталізм*. Термін походить від назви роману англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768).

Представники сентименталізму в Англії – Олівер Голдсміт (роман “Век-фільдський священик), Семюель Річардсон (роман “Памела, або Винагороджена цнота”), у Франції – Жан Жак Руссо (“Юлія, або Нова Елоїза”), в Німеччині – Йоганн Вольфганг Гете (“Страждання молодого Вертера”) визнавали культ почуттів, природне життя і почування людини, не зіпсованої цивілізацією. Вони сформувавши нового літературного героя – просту людину з народу, надзвичайно чуттєву, вразливу, яка знаходить гармонію у спілкуванні з природою. Митці-сентименталісти захищали право людини на приватне життя незалежно від станової приналежності, стверджували, що духовний світ почуттів селянина, міщанина багатший за світ представників дворянства, яке зазнало згубного розкладницького впливу цивілізації [13, с.159].

Поява сентиментально – реалістичних повістей Г. Квітки «Маруся», «Козир – дівка», «Перекотиполе» зумовлена полемікою з представниками

російської шовіністичної критики, що вважали українську мову придатною лише для гумору й сатири. У своїй «Супліці до пана іздателя» Г. Квітка-Основ'яненко писав : «Нехай же знають і наших! Бо є ще такі люди на світі, що з нас кепкують, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було як вони кажуть і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати» [31]. Н. Калениченко стверджує, що «це не випадковий набір слів, у них втілена ціла програма, відповідно спрямуванню літератури того часу: «звичайне» – увага до повсякденного життя і побуту, «ніжненьке» – розкриття найніжніших поривань душі (сентименталізм), «розумне» – раціоналізм класицизму та Просвітительства, «полезне» – дидактизм і виховні настанови класицизму, сентименталізму й Просвітительства» [27, с. 160]. Дослідниця доходить висновку, що у «Супліці» задекларовані риси, які об'єднували художні стилі в системі Просвітництва.

Сентименталізм в українській літературі знайшов сприятливий ґрунт. Генетично він спирався на рідні джерела. Його живила українська народна словесність, зокрема пісні, балади, насичені емоційністю, глибокими переживаннями людини з народу. Другим джерелом була українська філософська думка XVII- XVIII століть, зокрема професори Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, Інокентій Гізель, Стефан Яворський сформували нове розуміння людської особистості, відводячи велику роль чуттєвому досвіду особи. Поглибив їх вчення про “життя серця” Григорій Сковорода, заклавши підвалини філософії кордоцентризму (від лат. cor, cordis – серце), в основу якої покладено принцип, що осередком людських думок і почуттів є серце, чуттєвий орган людини. » [27, с. 130].

Ознаки сентименталізму знайшли своє втілення в п'єсі Івана Котляревського “Наталка Полтавка”, головна героїня якої наділена чутливістю, непохитними моральними переконаннями, довіряє своєму серцю. Розв'язка п'єси свідчить про поєднання принципів просвітительства й сентименталізму: возний відступає перед силою кохання Наталки до Петра і водночас

перевиховується прикладом самовідданості Петра. У возного виникає бажання робити добрі справи, що й зумовлює щасливу розв'язку твору.

Іншим прикладом того, як в українській літературі початку ХІХ ст. поєднувалися просвітительство й сентименталізм є повість Г. Квітки «Маруся». Закохані гинуть від надміру почуттів. Глибокі потрясіння відповідають настановам сентименталізму. Водночас християнське моралізаторство, виголошене батьком Марусі Наумом Дротом, виступає застереженням молодим людям, які у своїй поведінці мусять керуватися не лише почуттями, а й християнськими настановами, що символізують божественний розум.

Отже, доба Просвітництва мала значний вплив на розвиток української літератури. Вона призвела до багатьох змін. Давня українська література трансформувалася в нову. Відбувся розвиток усіх родів літератури, виникли нові жанри та різноманітні течії.

Виникнення *сентименталізму* на початку ХІХ століття пов'язують із запереченням раціоналізму класицистів. Сентименталізм в українській літературі живила українська народна словесність, зокрема пісні, балади, насичені глибокими переживаннями людини з народу. Другим джерелом була українська філософська думка ХVІІ- ХVІІІ століть, зокрема кордоцентризм або філософія серця Григорія Сковороди. Осередком людських думок і почуттів, як стверджує мислитель, є серце, адже пізнати самого себе означає слухати своє серце. В «Суплиці до пана іздателя» Г. Квітка-Основ'яненко задекларував вимоги до художнього твору : «звичайне», «ніжненьке», «розумне», «полезне», які об'єднували художні стилі в системі українського Просвітництва.

1.2. Комічне як естетична категорія в системі Просвітництва. Розвиток давньоукраїнської бурлескної традиції у прозі Г. Квітки-Основ'яненка та освоєння митцем фольклорних жанрів, які мають у своєму складі комічні елементи

У свідомості українських письменників І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, з іменами яких пов'язане формування в українській літературі просвітницького реалізму, з'явилися ілюзії про можливість досягнення гармонії суспільних та індивідуальних інтересів через моральне самовдосконалення людини. Звідси – переважна орієнтація у творчості не на соціальну сатиру, а на гумор. Комічне, отже, виступало не тільки засобом осміяння вад, а й формою утвердження очищеної за допомогою сміху здорової суті явища. Саме тому в письменників-просвітителів, як правило, немає нерозв'язаних життєвих колізій [27, с.125]. Сторони конфлікту ще соціально непримиренно не протиставлені, як у творчості Т. Шевченка. У тих випадках, коли письменники зверталися до сатири (як, наприклад, у комедіях «Приезжий из столицы», «Дворянские выборы», «Шельменко-денщик», повісті «Конотопська відьма» чи в романі «Пан Халявский» Г. Квітки-Основ'яненка), вістря критики було спрямоване не на суспільні підвалини державного устрою, а «на все злоупотребления, – як указував сам письменник, – делаемые людьми во всех званиях» [27, с.125]. Конфлікт здебільшого рухається до мирного розв'язання. Як представники ліберально-реформістського руху, налякані революційним терором французького Конвенту, українські письменники перших десятиліть ХІХ ст. не поділяли політичного радикалізму французьких просвітителів, про що, зокрема, свідчать неґації Котляревського в «Енеїді» щодо тих, хто «царя не слуша» і «на владику лають» [27, с. 140].

Вперше «Енеїда» І. Котляревського продемонструвала можливості *бурлескно-травестійної стильової течії*. Продовжуючи традиції викривально-сатиричної літератури ХVІІІ століття, письменник спирався на художні багатства сміхової народної культури. Розрізняють два періоди у розвитку бурлескно-травестійної стильової течії в українській літературі: 1) 10-20 роки ХІХ століття; вершиною цього періоду була «Енеїда» Івана Котляревського; 2) 30-40 роки ХІХ століття; період, представлений творчістю послідовників бурлеску (Петро Білецький-Носенко, Степан Александров, Петро

Кореницький, Яків Кухаренко), які звели бурлеск до грубих жартів, глузування з народних звичаїв, малопристойних сцен [27, с. 144].

За літературознавчою енциклопедією Юрія Коваліва «Бурлеск, або Бурлеска (франц. burlesque, від італ. burla жарт), – різновид комічної поезії та драматургії, генетично пов'язаний із народною сміховою культурою, з античними діонісіями, середньовічними карнавалами. Для бурлеска характерна свідомо невідповідність між змістом і формою, вживання низького стилю у значенні високого, профанація сакрального, гротеск, травестія» [40, с. 150].

Травестія (від італ. travestire – перевдягання) – різновид жартівливо-бурлескної літератури, в якій відомий твір серйозного змісту переробляється в комічний з використанням побутової лексики, колоритних фразеологізмів, фамільярних словосполучень. Найпопулярнішими були перелицювання античних міфів і творів, де переодягнені герої і дія переносяться в інші історичні часи та соціально-побутові умови [41, с. 250]

Щоб демократизувати українську літературу, І. Котляревський вдається до сміху, бурлеску і травестії, ставить в центрі уваги народне життя і героя з народу. Г. Квітка-Основ'яненко став зачинателем бурлескно-реалістичного напрямку в українській прозі. Сатирично-реалістичні твори Квітки мають народну основу. У змалюванні дійсності письменник широко використовував усну народну творчість: казки, прислів'я та приказки, повір'я, перекази та народну обрядовість. Гумористичні твори Г. Основ'яненка є художнім переказом і літературною обробкою народних анекдотів і легенд. Повісті й оповідання сповнені українського національного колориту. І. Франко писав: «Елемент гумористично-сатиричний дуже багатий у нашого народу; його гострий дотеп, його сльозами поблискуючий сміх послужив за основу безсмертним творам Миколи Гоголя, сплотив знамениті Квітчині повісті «Салдацький патрет», «Конотопську відьму»» [71, с. 204].

Твором «Салдацький патрет» (1833) Квітка-Основ'яненко першим в українській літературі виступив у жанрі гумористичного оповідання. Крім

того, «Салдацький патрет» за своїм задумом є захистом на закидання про нездатність писати українською мовою серйозні твори. Мова твору Квітки-Основ'яненка колоритна, образна, багата на народні приказки та прислів'я. В основі мови творів лежать говори Слобідської України, дуже близькі лексикою і синтаксичною будовою до київсько-полтавського діалекту. Як зазначає Л. Ващенко, «В оповіданні майстерно створена динамічна, мальовнича й багатоголоса картина ярмаркового дійства, що відбиває чимало характерних сторін тогочасного життя й побуту українського народу. Автор віддає данину традиції бурлеску і вводить деякі зразки низької лексики» [8].

«Мертвецький Великдень» (1833) – одне з найкращих гумористичних оповідань митця. В основу оповідання Квітка поклав фольклорно-фантастичні та побутові мотиви. І. Денисюк дослідив, що письменник своєрідно трактує народне повір'я про мерців. П'яниці Нечипорові мариться, що він перед великим постом вночі потрапив на той світ до мерців, які замість говіння справляли Великдень. Прокинувшись, він розповідає про це, наче про дійсність [21, с. 13]. Крім висміювання пияцтва як деморалізуючого людину явища, твір «Мертвецький великдень» має соціально-викривальне спрямування. Автор засуджує марнотратів, дармоїдів, викриває зловживання царських чиновників та різних хабарників: «Бо сказано: без піджоги і дрова не горять. А як десяцькому дай, соцькому дай, писарю дай, отаману дай..., а як не дай боже! та у ту пору набіжить засідатель, та, борони боже лихого часу, з письмоводителем: так тогді вже й зовсім пропав!» [30, с. 117].

З народної приказки «Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте» походить назва оповідання «Пархімове снідання» (1833). В оповіданні «Малоросійська биль» («Купований розум») (1842) використано мотиви народних анекдотів про неуків-школярів. Гумористичне оповідання «От тобі і скарб» (1833) побудоване на народно фантастичних переказах про існування скарбів. Критику Квітка спрямовує проти ледарів, які хочуть розбагатіти, не працюючи [32, с. 55].

Спираючись на бурлескні традиції І. Котляревського, народної пісенності й гумору, інтермедії XVIII ст., Г. Квітка-Основ'яненко написав українською мовою багату на комічні сцени сатирично-побутову комедію «Сватання на Гончарівці» (1835), де вперше в українській літературі вивів образ кріпака-робітника. І. Франко у своєму «Нарисі історії українсько – руської літератури до 1890 року» зауважив, що «Квітка, так само, як і П. Гулак-Артемівський, вважав, що панщина – стан зовсім оправданий, при якому можливе щасливе життя селянина, коли в нього добрий пан. В сентиментальних повістях «Маруся», «Козир – дівка», «Перекотиполе» зовсім не видно панщизняних відносин» [71, с.211].

У комедії «Сватання на Гончарівці» автор з просвітительських позицій протестує, аби майновий стан визначав стосунки між людьми. Так дочка міського обивателя Уляна не може побратися з кріпаком Олексієм через станову та майнову нерівність. Олексій- коваль, і Улянні здається, що немає надійнішого від нього, що захистить від усякої біди. Але мати радить дочці піти заміж за дурнуватою, але багатого і вільного від кріпосної повинності Стецька. Олексій з сумом констатує, що ставлення до людини в суспільстві визначають гроші : «Усе то гроші, то гроші! З грішми дурня, невігласа шанують лучче, чим доброго, розумного і роботящого» [30, с. 424]. Квітка не бачив зла у кріпацтві, наполягав, що усе залежить від природної доброти людини. На його думку, благородні пани здатні захистити своїх кріпаків. У події вміщується відставний солдат Скорик і мати поступається, благословляє дочку на шлюб з коханим. Проте таку розв'язку не можна назвати щасливою для дівчини. Мати із сумом констатує, що дочка її «втопила голову», «віддалася з волі та у неволю», «була вільною, а стала кріпачкою», тепер її «поженуть на панщину» [30, с. 460].

Висміявши засобами гумору ледачого й дурнуватою Стецька, Квітка не використав можливостей сатири для засудження кріпацтва як ганебного для людини явища. Сюжет комедій «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці» розгортається за зразком західноєвропейської «міщанської

драми», авторами якої були Д. Дідро, П. Бомарше, Г. Лессінг. Її основні ознаки: наявність «любовного трикутника», матеріальні або соціальні перешкоди на шляху до об'єднання долі закоханих, щаслива розв'язка, допомога у цьому «третьої особи» [27, с. 140].

Квітка зіткнувся з невиробленістю української літературної мови, яка б могла повноцінно обслуговувати художню прозу : «Малороссийские повести» «написаны в разрешение спора, что на нашем наречии нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лишь грубое, ругательное, кощунное» [16, с. 10]. У зв'язку з цим важливими видаються дослідження О. Гончара, І. Денисюка, Р. Міщука та інших вчених, які детально прослідкували механізми засвоєння письменником фольклорної тропіки. Так оповідання Г. Квітки «Мертвецький великдень», як довів І. Денисюк, має генетичний зв'язок з народним переказом «Як Нечипір ділив вареник» [21, с. 13]. Письменник часто брав за основу для своєї прозової творчості запозичені з фольклору сюжети, які урізноманітнювались етнографічним матеріалом, дидактичними вступами та висновками тощо.

О. Гончар першим зауважив, що у творах письменника зовнішність героїв зображується переважно «трафаретними засобами», запозиченими з фольклору. Так, наприклад, зовнішність Марусі з однойменної повісті Г. Квітки-Основ'яненка описано за допомогою трафаретних епітетів, які наголошують на її виняткових якостях, тим самим підносячи її до рівня ідеалу в літературі просвітницького реалізму [16, с. 8].

Отже, в художній системі українського Просвітництва гумор відігравав лише очисне в морально – етичному сенсі значення, підштовхував людину до морального самовдосконалення, допомагав виявити й утвердити здорову суть явища. Просвітительський гумор не міг вивести митців на відображення соціально непримиренних конфліктів, таких, як панщина, втрата людиною особистісної волі, нівеляція людського «Я». Попри гумористичний характер зображення життя, бурлеск, іронію і комізм у змалюванні персонажів, бурлескно – реалістичні твори порушували злободенні питання буття України

в умовах її колоніального статусу.

Українські письменники – просвітителі звернулись до фольклорних жанрів, адже розглядали їх суголосними виробленій ними просвітницькій культурній парадигмі. Фольклорні жанри виявилися напрочуд придатними для зображення простолюдина як ідеалу «природної» людини просвітителів. Для української словесності найпоказовішим способом наближення літератури до усної народної творчості стала імітація оповідної манери фольклорної прози, а саме введення образу оповідача-простолюдина.

1.3. Бурлескно-реалістична повість «Жонотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка в рецепції літературної критики ХІХ- ХХІ ст.

Перші українські твори Г. Квітки – Основ'яненка були опубліковані на сторінках другого тому харківського альманаху «Утренняя звезда» 1834 року і вже тоді заслужили схвалення читачів і критиків. Заохочений успіхом, письменник продовжив писати українську прозу, розкриваючи теми з життя українського народу. Так він видав два збірники своїх творів – «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком» 1834 та 1836 років.

Досить ґрунтовний аналіз творів Г. Квітки-Основ'яненка здійснив П. Куліш – український критик, письменник і публіцист. До творчості прозаїка він звернувся в кількох статтях, з яких особливою глибиною відзначається праця 1858 року «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей)». П. Куліш слушно відзначив, що справжнє обдарування письменника виявилось тоді, коли він почав писати українською мовою й зосередився на зображенні народного життя: «Взяв він найнижчу матерію до оповідання зо всіх, які були в його перед очима: покинув дворян, покинув суди, інститути, монастирі, взяв неписьменного, темного, найпростішого собі хлібороба і оповідав його ж мовою, що в його

господарстві, в сільській околиці і в хаті між жіноцтвом діється» [38, с.496]. П. Кулішеві належать також слушні міркування з приводу перебування українського народу в соціальній та моральній темряві: «Конотопська відьма» Квітчина одкриває перед нашими очима якийсь гидкий мир язичества. Читаєш – і серце заниває: що скільки-то віків пройшло над землею з того страшного часу, як повішено на дереві всемирного благовісника Божої правди, а люде в нас і досі сидять *во тьме и сени смертней!* Коли ж то зникне і розсіється тьма і де ті уста, що возвістять народові його спасеніє» [38, с.504]. Для П. Куліша повість Г. Квітки-Основ'яненка стала приводом для роздумів над причинами занепаду національного життя: «Возмутившись душею, намальовав він у своїй повісті отару немислену, а не громаду конотопську, бо й справді до того доходило, да й тепер іще єсть по селах, що люде не знають ні свого права, ні своєї честі, ні хто вони такі, ні для чого живуть на світі, ні як їм за що взятись; дивляться, лупаючи очима, як овечки, і що скаже їм лукавий писарець, п'явка людська, те вони й роблять. Так і тут, у «Конотопській відьмі» [38, с. 503].

Як видно з рецензії, П. Куліш зосередив свою увагу на моральному занепаді української козацької старшини внаслідок деморалізації її московськими порядками. При цьому автор відзначив передусім сатиричну складову повісті, яка стосувалася безхребетної, покірної усякому панству, байдужої навіть до власної долі, не кажучи вже про долю України, сільської громади. Дісталось й тим козакам та міщанам, котрі обирали на гетьманство в Україні московського ставленика Брюховецького. Для Куліша це була основна причина, з якої бере свій початок доба Руїни в Україні.

За П. Кулішем й І. Франко вказав на те, що в своїй літературній діяльності Г. Квітка-Основ'яненко «визначився як повістяр у сентиментальнім і сатиричним тоні, в обох сих тонах як творець людової повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах» [71, с. 261]. Важливим кроком у тлумаченні повісті Г. Квітки-Основ'яненка стала стаття А. Ніковського ««Конотопська відьма» (Літературний аналіз)», яка вийшла 1926 року. Тут висловлені слушні думки з приводу композиції повісті:

«У «Конотопській відьмі» ми застаємо готові, вже сформовані типи, що збиваються в певні відносини коло одного певного інциденту. Коли не брати «Закінченіє» «Конотопської відьми», то маємо чистого типу комедію інтриги з композиційного боку. Повість композиційно являє собою спробу пристосування комедійних елементів до сюжетної канви, що підсилює гротесковий характер оповідання» [24, с.59].

Значну наукову цінність має стаття О. Фінкеля 1928 р. «Майстерність «Конотопської відьми»». Дослідник висловив немало важливих зауважень стосовно твору. Так, характеризуючи гротесковий елемент повісті, він вказав на наявність у творі двох планів – реального й фантастичного. О. Фінкель докладно розглянув роль оповідача та специфіку самої оповіді, зокрема, звернув увагу на однакові початки розділів. Дослідник виділив та прокоментував роль окремих епізодів твору, висловив цікаві спостереження стосовно групування персонажів [24, с.60].

У наступні десятиліття ХХ ст. вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка було тісно пов'язане з іменами таких науковців, як Д. Чалий, Є. Вербицька, С. Зубков, М. Яценко, О. Гончар. В останній чверті ХХ ст., неупинно звертався до вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка О. Гончар, який присвятив дослідженню спадщини письменника кілька монографічних досліджень та цілий ряд статей. О. Гончар розглядав Квітчині повісті в різних аспектах: у зв'язках з фольклором та давньою книжною традицією, в контексті просвітительського реалізму, у зв'язках з національною ідеєю.

У перші десятиліття ХХІ ст. зацікавленість дослідників до постаті Г. Квітки-Основ'яненка зростає. У монографії О. Борзенка 2006 р. «Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення)» розділ «Родина, рід, народ в аспекті літературного творення» демонструє вплив творчості Григорія Квітки на становлення нового українського письменства. Значна частина дослідження присвячується родинному оточенню та родинним знайомствам Квітки. Йдеться також про безпосередній вплив Г. Сковороди на становлення особистості майбутнього

письменника. Шлях шукань українського філософа автор прирівнює до складного шляху самореалізації Квітки в українській літературі: «Певна паралель до цього – шлях Г. Квітки, принаймні в найбільш поширеній панівній версії. Його життя – прямування до дійсного свого призначення (через переродження й так само віднайдення «сродності»): літературної роботи української» [4, с. 231]. Вчений визначає початок 30-х рр. як ключовий етап творчої біографії письменника, адже малоросіянин перетворився на українця: «Маючи тоді вже п'ятдесят з лишком років, він здійснив вирішальний з огляду на творче самостановлення крок – із Фалелея Повинухина «перетворився» на Грицька Основ'яненка» [4, с. 264]. До XXI ст. малодослідженою залишалась проблема стосунків між Т. Шевченком й Г. Квіткою, зокрема реакція останнього на послання Кобзаря до нього. О. Борзенко вказує на тему, яка об'єднувала обох митців, робила їх однодумцями й дала підстави молодому Шевченкові звернутись по підтримку до старшого товариша по перу: «У Г. Квітки й Т. Шевченка була одна важлива спільна тема, що могла їх поєднати й поєднувала на певному етапі. Це родина – для сентиментально налаштованого Г. Квітки й народ як велика родина – для романтика Т. Шевченка» [4, с. 270]. Однак через Шевченкове послання понеслись доноси на Квітку – він пережив глибоке нервово потрясіння. З наведеного листування видно, наскільки великими були надії Шевченка на продовження Квіткою козацької теми, настільки ж великими були й розчарування, адже, як доводить вчений, Шевченкового всенародного рівня патріотизму Квітка не сягав: «У згоді з родинно-сентиментальним взірцем складалась і літературна діяльність Г. Квітки. Поширюючи амплуа фамільного літописця, він приймає роль письменника як таку, що співвідноситься з місцевим, крайовим культурним простором. Родинний і місцевий переказ, нерідко конкретна сучасна подія – головні джерела його творчості; родинно-регіональний патріотизм – основний емоційний компонент його прози та драматургії» [4, с. 283].

Продовжив досліджувати проблему усної оповіді Г. Квітки-Основ'яненка в аспекті становлення нової української прози та у зв'язках з

фольклором й давньою книжністю Ю. Кириченко. Дослідження вченого базується на тому, що Г. Квітка - Основ'яненко виробляв власну оповідну манеру, спираючись на систему вимог до формального та змістового рівнів ораторської та агіографічної прози, виробленої давньою літературою. Серед основних елементів, які увійшли в структуру повістей письменника, вчений називає «наявність повчальних вступів та висновків (ексордину та конклюденту); орієнтацію на авторитетні джерела; дидактичну спрямованість; орієнтацію на усне сприйняття слухачем; зображення ідеалізованих характерів; групування матеріалу довкола образу оповідача тощо» [32,с.54]. Як і для літературознавців попередніх століть, для Ю. Кириченка незаперечним є той факт, що поряд із давньою літературою, значний вплив на структуру повістей Квітки мав фольклор. Письменник здійснював літературне оброблення сюжетів, запозичених із фольклору. Вчений формування оповідної манери Квіткиної прози генетично пов'язує із традиціями усної народної творчості: «З огляду на це ми можемо говорити про імітацію усного мовлення та ілюзію реальності фігури оповідача, який постає у творі як фіктивна «особистість». Окрім того, така оповідна манера передбачає присутність уявного читача / слухача, з яким умовно «спілкується» Грицько Основ'яненко» [32, с. 58]. Дослідник також наголошує, що деякі оповідні шаблони, що були сформовані в межах українського словесного досвіду, письменник використав для реалізації своєї просвітницької програми.

Місце та роль Квітки в «історії харківської культури» з'ясовує Леонід Ушкалов. Дослідник розповів маловідомі факти про те, як, попри всі репресивні заходи уряду, 1878 року в Харкові відзначали 100-літній ювілей письменника. З цього ж джерела дізнаємося зміст п'яти питань про життя і творчість Г. Квітки, розкриті професором О. Потєбнею в його публічній лекції з нагоди ювілею письменника: «1. Деякі біографічні речі про покійного. 2. Огляд літературної діяльності Квітки. 3. Як відносилась до нього критика 40-х років. 4. Квіткина мова у писаннях. 5. Чого стоїть Квітка в історії свого краю?». Потєбня прямо розкритикував зневажливе ставлення російської

критики в особі Белінського та Сенковського до українського письменства. Видатний мовознавець дуже високо ставив Г. Квітку-Основ'яненка і як письменника, і як громадського діяча. У парадній залі Харківського імператорського університету в часи найжорстокішої заборони української мови, через два з половиною роки після Емського указу пролунали слова про те, що українська мова – це мова, якою користується понад 10 мільйонів людей, і її слід усіляко підтримувати й вивчати: «... мова яко засіб творення думки (а зовсім не засіб одягти думку в одіж згука, як це дехто думає), як орган думки, повинна користуватися повною пошаною і охороною, а всякі заходи, скеровані проти якої б не було мови, якого б не було діалекта, повинні бути скасовані. Насилувати мову – значить насилувати думку» [70].

У статті Р. Чопика «Квітка-і-Основ'яненко» йдеться про зв'язки класичних творів Г. Квітки-Основ'яненка з доробком його попередників і сучасників – І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, М. Гоголя. Розглянуто внутрішній конфлікт письменника – витвореної ним маски пересічного мешканця Російської імперії і водночас зачинателя нової української прози й палкого захисника виражальних можливостей рідної мови.

Проаналізувавши статтю Р. Чопика, дослідниця І. Онікієнко наголошує, що Р. Чопик у ХХІ ст. вперше звернув увагу на внутрішній конфлікт Квітки, представив його людиною, яка не вміщала в рамки образу простого «обивателя», а «пристрастилася» до рідної мови, до всього українського [50].

29 листопада 2023 р. українська громадськість відзначила 245 років з дня народження письменника. Український політик та громадський діяч Микола Томенко слушно пов'язав з творчістю Квітки багатостраждальний сучасний образ обстрілюваного російськими загарбниками Харкова, зокрема Липецьку сільську громаду, описану в оповіданні «Салдацький патрет»: «Про те, як Московщина насаджує свої «руськоміровські» звичаї на Харківщині, Квітка-Основ'яненко описував ще 190 років тому. Нині ті ж таки Липці російська орда неодноразово обстрілювала. Отака вона була і залишається московська натура,

як описував ще Квітка-Основ'яненко: «...Отака-то їх московська віра, щоб зо всякого зідрати: там куди їм спати довго? Та таки тут спить, а тут дума: як би то і де б то поживитись...». У своєму ювілейному слові М. Томенко звернувся до українців: «Тож захищаймо наш український Харків і пам'ятаймо та шануймо його знаменитих представників» [62].

Отже, дослідники стверджують, що своєю творчістю Г. Квітка-Основ'яненко відкрив важливий етап у боротьбі українців за свої політичні й національні права, зокрема поклав початок руху конституціоналістів у всій Російській імперії, захистив право рідного народу на мовне самовираження, змалював ледачий і підступний образ російського імперіалізму. Важливе місце для розуміння руйнівного впливу імперії на демократичні досягнення українців доби Гетьманщини відіграла бурлескно-реалістична повість «Конотопська відьма».

Висновки до першого розділу

Твори українських письменників - просвітителів І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка відобразили ілюзії про можливість досягнення гармонії суспільних та індивідуальних інтересів через моральне самовдосконалення людини. Тому просвітительський гумор не міг вивести митців на відображення соціально непримиренних конфліктів, таких, як панщина, втрата людиною особистісної волі, нівеляція людського «Я».

Для написання своїх бурлескно-травестійних творів Г. Квітка-Основ'яненко освоює фольклорні жанри, які мають у своєму складі комічні елементи. Так твір «Салдацький патрет» імітує жанр народного гумористичного оповідання. «Мертвецький великдень» походить з народного переказу «Як Нечипір ділив вареник». З народної приказки «Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте» походить назва оповідання «Пархімове снідання». В оповіданні «Малоросійська биль» («Купований розум»)

використано мотиви народних анекдотів про неуків-школярів. Фольклорну фабулу письменник доповнює повчальними сентенціями, детальною передісторією описаних подій, ускладненням сюжетної канви. Часто митець майже без змін переносить з фольклору обрядові народні твори: весільні пісні, римовані примовки, голосіння, ритуальні драматичні дієства.

В художній системі українського Просвітництва гумор спрямовувався на висміювання негативних явищ суспільного життя, мав посприяти моральному вдосконаленню людини, толерував формування такого типу кріпосників, як «добрий пан». Наближаючись до усної народної творчості, автори вдалися до імітації народної оповідної манери. Так у прозових текстах нової української літератури з'явився новий образ оповідача-простолюдина.

Розглянувши творчість Г. Квітки-Основ'яненка в рецепції літературної критики XIX – XXI ст. можна зауважити, що в XIX ст. дослідники обговорювали розвиток творчості митця у двох напрямках – сентиментальному та сатиричному. У XX ст. мова здебільшого йшла про дослідження оповідної манери та поетики творів митця. У XXI сторіччі акценти відчутно змістилися на осмислення впливу Квіткиної творчості для формування українського громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛА КОМІЧНОГО В ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»

2.1. Застосування фольклорних елементів комічного: типологічна подібність повісті «Конотопська відьма» до казки, анекдоту та весільного обряду

Гумористична складова “Конотопської відьми” найбільш яскраво виявляється в оповідній структурі, найперше в образі іронічного оповідача, тісно пов’язаного з фольклором. Комічна маска оповідача, його гумор виступають важливим засобом налагодження спілкування з читачем.

Характеризуючи образи персонажів, Г. Квітка вдається до застосування фольклорної поетики. Готуючи до журналу «Плуг» статтю з нагоди 150-літнього ювілею письменника, О. Фінкель вказував на те, що характери персонажів у повісті майже не розвинуті: «Слід відзначити майже цілковиту відсутність характерів дійових осіб. Характери не тільки не розвиваються в оповіданні, ба навіть їх і взагалі немає <...>Що можна сказати, наприклад, про Олену чи Халявського, або Забрьюху? Нічогосінько. Цим «Конотопська відьма» наближається до казки, і нею вона, по суті, і є...» [24, с.59]

Дослідник проводить паралель між стереотипними персонажами повісті та негативними персонажами соціально-побутової казки. На рівні портретних характеристик важливим засобом комічного виступає *бурлеск*, у характеристиці освіти героїв помітну роль відіграє *пародія*, в описі стосунків конотопських урядовців з нечистою силою помічаємо елементи *гротеску*.

У повісті «Конотопська відьма» впливи фольклорної поетики комічного виявились на всіх рівнях структурної організації тексту - жанровому, оповідному та пов’язаному із системою персонажів.

Жанровий рівень комічного виявляється у подібності повісті до соціально-побутової казки та залученні в її структуру народного анекдоту, а

також найбільш багатого з точки зору комізму елементу *весільного обряду*, а саме – *сватання*, на якому потенційний наречений одержує відмову в глузливій формі.

Щодо використання матриці казки, то на зв'язок «Конотопської відьми» з цим фольклорним жанром вказує сам автор. Завершуючи розповідь, оповідач ніби навмисне обмовляється: «А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра – коли знаєте: і вона дуже довга» [30, с.197]. Окрім прямої вказівки, можна відзначити ще наявність властивих народній казці традиційних сталих формул, зокрема, традиційної кінцівки – «От вам і конотопська відьма!» [30, с.198]. Ще яскравіший приклад казкової матриці повісті демонструють однакові початки для всіх розділів повісті. Початок 2 розділу виражає настрій сотника після невдалого сватання до хорунжівни Олени: «Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник Микита Уласович Забр'юха, а об чім він сумував, ми вже знаємо...» [30, с.138]. Початок 4 розділу змальовує загальний настрій містечка: «Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечкові Конотопі» [30, с.151]. Початок 5 розділу передає настрій сотника перед заполіскуванням відьом: «Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індичкою, хваброї Конотопської сотні пан сотник Микита Уласович Забр'юха, іде до конотопського ставка» [30, с.156]. Багаторазове повторення прислівників виводить читача на розуміння головної думки твору: смутно й невесело автору спостерігати знецінення козацьких цінностей в українських громадах з часу впровадження московських порядків, деградацію козацької старшини.

Звернення до народної демонології й осмислення її в сатиричному та гумористичному контексті властиве для жанрового різновиду соціально-побутової казки.

Повість «Конотопська відьма» (1837) побудована на народних повір'ях і є джерелом відомостей про демонологічні вірування українців. У XIX столітті віра у відьом в Україні мала загальнопоширений характер. У кожному селі жила одна, а то й кілька жінок, яких вважали відьмами. Зважаючи на те,

що просвітительський реалізм передбачав правдиве відображення дійсності, письменник вдається до образної аналогії. Він провокує читача до зіставлення відьомських звичаїв з реальними подіями. У листі до П. Плетньова митець пише про свій намір викрити кріпосників, зобразити виродження в них всього гуманного й людського: «...всё это основано на рассказе старожилков. Топление (мнимых) ведьм при засухе не только бывалое, со всеми горестными последствиями, но, к удивлению и даже ужасу, возобновлённое помещицей соседней губернии» [16, с. 9].

Відьма – це складний демонологічний образ, який має свою еволюцію в просторі і часі. Потреба віри в надприродну силу ніколи не зникає. Змінюються лише люди та їх сприйняття цієї сили. Дійова особа народних повір'їв, оповідань наділена багатьма чарівними властивостями, які з етнографічною точністю відтворено у повісті.

О. Гончар зазначає: "Ця повість належить до найнерозгаданіших творів основоположника художньої прози в новій українській літературі, має складну жанрову структуру, багатовекторна, багатопроблемна, багат шарова" [27, с. 34]. Письменник, створюючи художній текст, аналізував і синтезував усні і письмові перекази про відьом, що вже існували у культурному середовищі.

Перекази про перетворення (перекидання) відьми. Відьма Г. Квітки-Основ'яненка була універсальною, бо могла зробити шкоду на все, що захоче. Адже в неї є «глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко» [30, с. 166]. Все завдяки тому, що вміла вона приймати різні подоби: «Чого забажала, то уночі перекинулася чи собакою, чи мишею, чи жабою, чи рибою, і чого їй треба, усього достала, і є у неї» [30, с. 166]; «І кажуть про неї люди, що вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє... Так вона як молодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпустить, як дівка, та й піде дойти по селу коров, овечат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящериць, гадюк» [30, с. 154]. Набір відьомських перетворень в українському фольклорі досить широкий.

Перекази про топлення відьом. У дослідженні вченого І. Огієнка

описано архаїчний метод розпізнавання відьом: «Відьма не тоне в воді. По судових присудах, кого підозрювали в відьомстві, кидали в воду: коли тримається зверху і не хоче тонути, то певна відьма, коли ж зразу йшла на дно, то невинна» [25, с. 182]. Письменник послуговувався народними повір'ями як універсальним текстом при структуруванні власного демонологічного сюжету. У повісті Г. Квітки-Основ'яненка цей давній ритуал трансформується у сцену варварського потоплення безневинних жінок: «...відчепили з відьомської низки Веклу Штириху; ухопили її мерщій за руки і за ноги цупко, щоб не викрутилась. Скрутили їй вірьовками руки і ноги гарненько; та вірьовки попродівали у петлі, що на палях, та, підсунувши її вірьовками угору, як плюснули разом у воду... Та, як каменяка, пішла на дно, аж тільки бульбашки забулькотіли! – Не відьма, не відьма; не зринула, не відьма; тягніть назад.» [30, с. 160]. Лише конотопська відьма, Явдоха Зубиха, не потонула: «... підв'язали вірьовками, підняли догори... плюсь! Як об дошку, так наша Явдоха об воду, і не порина, а як рибонька поверх води, так і лежить, і бовтається зв'язаними руками та ногами, вихиля черевом і попереком і приговорює: «Купочки-купусі, купочки-купусі!» [30, с. 161]. Опис боротьби із відьмами у повісті є компонентом сюжетотворення, своєрідним творчим засобом формування і структурування тексту.

Спостерігаємо подвійну оцінку всього, що відбувається в повісті. Оцінка і ставлення оповідача забарвлені гумором, тоді як прихований автор засуджує і виконавців, і учасників цього антигуманного дійства.

Інший фольклорний жанр, комічні засоби якого практично перенесені до «Конотопської відьми», – анекдот. Г. Квітка-Основ'яненко не лише використовує комічні засоби, властиві анекдоту, але й залучає до свого твору народні анекдоти як завершені тексти, лише частково пристосовуючи їх до вимог літературного твору. Найвідоміший з них – «анекдот про хворостину, або ж про те, як писар сотникові рапорт подавав». Висміюється поведінка дурнуватою начальника та такого ж помічника, які не здатні розуміти очевидні речі. Писар через «дрижання рук», спричинене похміллям, складає

рапорт («лепорт») про склад конотопської сотні не на папері, а у вигляді зарубок на хворостині (один козак – одна зарубка): «Хворостина сія, хоча єсть і хворостина, но она не суть уже хворостина, понеже убо суть на ній вмістилище душ козацьких прехваброї сотні Конотопської, за ненахожденієм писательного суцества і трепетанієм десниці і купно шуйці» [30,с.139]. Оскільки хворостина не проходить у двері, він за порадою сотника її ламає – якраз на одній із зарубок, що позначає наявність козака. Звичайно, підрахунок зарубок показує відсутність однієї людини. Надворі зібралися нібито всі козаки, а ось на «лепорті» одного не вистачає. Разів десять бігав рахувати козаків пан писар: «у пана писаря один козак усе утіка, і хто такий – не звісно, бо усі на зборі і один одного держать за пояс, щоб не утік ніхто, поки їх по хворостині перелічують» [30, с.141]. Врешті-решт навіть недоумкуватий сотник розбирає, куди зник козак, та роз'яснює все писареві. Писар не зміг стерпіти, що сотник розумніший та ще й ославив його перед усією сотнею, і замислив підступом посісти місце сотника. Отже, письменник побудував даний фрагмент своєї повісті саме як анекдот – розповів про смішний випадок з дотепним несподіваним закінченням.

Це не єдиний випадок включення Г. Квіткою-Основ'яненком до повісті народного анекдота. В іншому місці знаходимо подібне використання поширеного анекдотичного матеріалу про подружню невірність: жінку за відсутності чоловіка спокушає сластолюбний писар. Вона приймає Пістряка у себе, а коли чоловік несподівано повертається, пояснює, що то все підступи нечистої сили. Селянин Левурда, епізодичний персонаж «Конотопської відьми», розповідає про «чорта», який унадився до його жінки: «Ось бачите як: поїхав я на ярмарок та мав там пробути три дні, та як мені завадило, так я у той же день і вернувсь пізно уночі. Стук-стук у хату – жінка не відчиня і з кимтось розмовля та регочеться, і світло є в них. Я як рвонув двері, так заціпка і відскочила, а я ввійшов; дивлюсь... аж в неї в гостях чорт, та от, як бачите, точнісінько як пан писар Прокіп Ригорович, нехай здоров буде; така йому і пика, і одежа, і усе таке. Я до чорта, а він від мене; я за ним, а проклятий

чортяка та у сіни (а сінешні двері засунув я таки); він бачить, що непереливки, та у трубу; я як злякаюсь, як вернусь у хату, та на піл, та що то: й кожухом уквивсь, а сам дрижу з переляку, що бачив чорта і що моя жінка з ним дружить» [30, с. 159 - 160].

Трансформований народний анекдот підпорядковується авторському задумові – гумористично-сатиричному викриттю страху людини перед нечистою силою й аморальності очільників конотопської громади. Удавшись до анекдоту, селянин непрямо указав громаді на сластолюбну суть писаря, який використовує своє становище й схиляє жінок до перелюбу. Щоправда, Пістряк не подарував селянинові такої зухвалості та звелів накласти на ноги колодки і заточити у ратуші, «убо він осязав живого чорта, є колдун, чаклун; воутріє ізбию киями цього грішника» [30,с.160].

Вагому роль у створенні комічного ефекту відіграє у повісті фрагмент *весільного обряду* – сватання сотника до хорунжівни Олени з Безверхого хутора. Цей фрагмент викриває невігластво сотника, який не в змозі розрізнити жінок, до яких сватається, за їх ідентичністю. Тому для всіх читає однаковий завчений текст, написаний для нього воскресенським дяком. Посватавшись до протопопівни з Чернігова та отримавши відмову, він не спромігся змінити промову й наділив хорунжівну Олену ім'ям Катерина й статусом протопопівни. Цю промову брат Олени, хорунженко Йосипович, пояснив сп'янінням : «Що – бо ви, пане сотнику, отсе говорите? Чи не після тернівки отсе ви такі стали?» [30, с. 137]. Не дивно, що й від хорунжівни сотник отримав відмову, про яку автор розповів з використанням всіх гумористично-сатиричних засобів, притаманних цьому ритуалу : «Ввійшла з кімнати наньмичка, поклонилаь та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!.. Як розглядив наш Забрюха таку пинхву, як скочить із-за стола, як вибіжить з хати! <...> та як вибіг з хутора, розглядив: що за недобра мати? Щось теліпається на шиї у коня! Коли ж дивиться – віршовка; потягнув тую віршовку – аж і тут гарбуз сирий причеплений!.. Одно те, що сором, а тут і такої дівки жалко, та ще ж ні ївши,

ні пивши! От вже наш Уласович і додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати» [30 ,с.137-138]. Розгортаючи любовну сюжетну лінію, пов'язану з намірами сотника одружитися з хорунжівною Оленою, автор провів елементи весільного обряду через всю повість. Тут з'являється мотив любовного привороту за допомогою магії, який гумористично розвінчується залученням мотиву підміни нареченої: замість Олени сотник бере собі за дружину «гнусообразную» Солоху. Олена дістається судденку Халявському, причому, згадуючи про два весілля, автор використовує весільну обрядовість у контрастному зіставленні: «Ще ж дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Халявський зі своєю молодою прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами поперецьязовали; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забрьохи, хоч є і стьожки, є й хустки, та ба! Не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забрьосі, та й годі!!!» [30, с.193].

Таким чином, на жанровому рівні у створенні гумористично-сатиричної повісті Г. Квітка - Основ'яненко найбільш плідно використав такі жанри, як народні перекази й легенди про відьом, соціально-побутову казку та анекдот з усіма їх комічними засобами та прийомами, а також переповів в гумористичному ключі весільний обряд. Названі жанри і зумовили специфіку комічного «Конотопської відьми».

2.2. Сатиричні, гротескні та бурлескні засоби висміювання паразитичного життя адміністративної верхівки

Повість «Конотопська відьма» відома сатирою на виродження козацької старшини, яка втратила козацьку честь і громадянську відповідальність.

Значення повісті в тому, що вона заохочує читача розмірковувати над причинами історичного занепаду Української козацької держави в добу Руїни.

Аналізуючи статтю О. Гончара ««Конотопська відьма»: сучасне прочитання» І. Онікієнко наголошує, що літературознавець робить акцент на історичних обставинах початку ХІХ ст., «коли в літературі почала мужніти національна ідея, коли в університетах Харкова патріотично налаштована молодь обурюється засиллям русифікації й коли прозвучали Квітчині сміливі виступи проти наступу Московщини на українське суспільство» [50, с. 203]. Дослідник аналізує записи у козацьких «Літописах Квіток», які вели предки письменника. Всі вони вказують на привласнення російськими воєводами українських населених пунктів, на страждання українців від російських загарбників: «за цими короткими записами ховається велика трагедія України у зв'язку з російською окупацією» [14, с. 35].

У бурлескно-реалістичній повісті «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненко виступив проти уведення московських порядків в Україні, зокрема засудив зруйнування козацького демократичного принципу обрання на старшинські посади авторитетних та відповідальних козаків. Микита Забр'юха сотенство отримав у спадок від батька. Так владу в Конотопі отримав ледачий, бездіяльний керманіч. О. Гончар пояснює таку ситуацію історичними фактами: «Принцип передачі влади у спадок діяв у Польщі, у Росії. Російський уряд насаджував цей принцип і в Україні. Так, у 1753–1756 рр. царський уряд ліквідував вибори на Січі» [14, с. 37]. У повісті «Конотопська відьма» викрито московську політику, в результаті якої деморалізувалось українське козацтво, перетворюючись із захисників України на бездіяльну масу, яка жила бездумно, підкоряючись чужій волі.

У зображенні образу конотопського сотника Микити Уласовича Забр'юхи на перший план виходить гумористично-сатиричне викриття таких вад як невиконання службових обов'язків та зловживання владою, неосвіченість, забобонність, лінощі тощо. В цьому образі чимало рис від типових дурнів з народних анекдотів. Важливим засобом комічного в

зображенні Забрьохи виступає бурлеск. Ось, до прикладу, фрагмент портретної характеристики сотника: «Голова йому нечесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана...» [30, с.133]. Як бачимо, вже слово пика замість обличчя виступає бурлескним засобом зниженої характеристики персонажа. Гумористичні ситуації, змальовані автором, показують, що сотник не здатен лічити більше як до тридцяти та ще й не дуже письменний, тому в усьому покладається на свого помічника писаря Пістряка: «Коли правду, братику, сказати, то я не второпаю нічогосінько, що отсе ти мені розказовав; бо се, бач, з письма, а ти знаєш, що я його не втну і що воно мені зараз завадить, як хто з ним до мене підвернеться» [30, с.146]. Хоч сотник і дурний, однак при цьому дуже пишається своєю владою. Щоб підкреслити його самозакоханість й пихатість, автор використовує сталий народний вислів: «А се вже звісно, і усюди так поводитьься, що чим наш начальник дурніший, тим він гордіший і знай дметься, мов шкураток на вогні» [30, с.156]. Прагнення Забрьохи вивищуватись перед простими людьми описано у сцені зустрічі його з громадою коло конотопського ставка. Спочатку автор використав порівняння: ішов він, «надувшись, як той індик перед індичками», [30,с.156]. Далі наголошується, що сотник зневажає повагу людей до нього, навмисне хизується своїм високим статусом і всевладдям: «Хоч і підійшов до людей, що перед ним усі шапки познімали і поклоняються йому, а він іде собі, надувшись, і ні на кого і не дивиться, тільки щоки роздува, щоб усі знали, що він тут – здесь є старший» [30,с.156]. А коли старійшина громади Хома Калиберда осмілівсь заговорити до сотника, схваливши його дії щодо заполіскування відьом і згадавши при цьому подібні дії сотникового батька, то цим і зовсім розгнівив Забрьоху, який злякався, щоб простолюдин «часом не позапанібратавсь з ним» [30,с. 157].

Сотник, не підозрюючи підступів писаря, піддається його розповідям про відьомську змову, і замість виконувати накази керівництва збиратись зі своєю сотнею в похід у Чернігів, віддає наказ топити відьом. Його

забобонність виявляється в архаїчній врі в нечисту силу та висміюється засобами гротеску. Він готовий на будь – які злочини, аби досягти своєї мети – з допомогою відьми одружитися з Оленою хорунжівною. Ось що він обіцяє відьмі Зубисі: «Що звелиш, паньматусю, усе зроблю. Чи звелиш Конотоп спалити, так разом з чотирьох кінців і запалю; чи звелиш усю конотопську дітвору – що ви, відьми, не любите, так за один день усіх до єдиного і потрощу...» [30, с. 168]. Дійсно по-гротесковому звучать такі обіцянки з уст того, хто мусить в силу своїх службових обов’язків захищати спокій і порядок у місті. Засобами гротеску підкреслено, наскільки козацька старшина втратила почуття відповідальності перед громадою та Україною.

Елементи гротеску використовуються автором в тому фрагменті, де зображено, як Забр’юха силою відьомської магії летить у повітрі перед усіма мешканцями Конотопа: «Що ж то ужахнулися всі люди у славному сотенному містечку Конотопі, як побачили, що їх прехваброї сотні пан сотник, Микита Уласович Забр’юха, та піднявсь над самісінькі небеса і без крил, та летить, як тая птиця!» [30, с.177].

Образ конотопського сотника зображений за допомогою цілого ряду фольклорних засобів і прийомів комічного. Г. Квітка - Основ’яненко плідно використав фольклорний досвід у створенні яскравого літературного образу.

Інший персонаж – конотопський писар Пістряк – так само близький до стереотипних фольклорних персонажів негативного плану. Висміюються такі його риси, як псевдоосвіченість, інтриганство, кар’єризм, мстивість, хитрість, пияцтво й хтивість. Так, пишучи про освіту писаря, атор використовує прийом невідповідності між формою та змістом освіти. У повісті подано своєрідне нагромадження етапів навчання: «Та ще ж і те знайте, що пан Пістряк суть писар: дванадцять год вчився у дяка в школі: у год вчистив граматку, два годи вчив часловець, півчварта года сидів над псалтирем і з молитвами зовсім вивчив, та півп’ята года вчився писати, а цілісінький год вчився на щотах; <...> а вже на річах так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе не по-просту, усе з писання...» [30, с.138]. Із цього опису стає зрозуміло, що писар

цілих дванадцять років вивчав курс початкової школи, те, що інші школярі проходили за два-три роки.

Характеризуючи писаря, автор широко використав такий засіб, як пародія. Пародіюється, зокрема, «вчена» мова цього персонажа: особливої виразності пародійність набуває, коли він у піднесеному «вченому» стилі говорить про побутові речі. Ось як, приміром, він пояснює свій похмільний стан: «Мимошедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешної палестини і, вечеру сущу минувшего дне, бих неподвижен, аки клада, і нім, аки риба морская» [30, с.139]. Пародіюванню піддається не лише шкільна мова, а ще й книжність писаря, його звичка висловлюватися притчами: «Усяк чоловік імають главу, глава імають розум, розум імають волю, а сія рекома воля повеліваєть і десницею, і шуйцею, і усяким членом. Но сіє суть приклад і сицее розумініє: чоловік – Конотопська сотня; глава – пан сотник; розум во главі – аз, мізерний писар; аз імію волю, сиріч дарованіє написати бумагу, так що неглі і сам полковий писар утне подобную...» [30, с. 145].

Схоластична вченість писаря зазнає сатирично-гумористичного викриття; не випадково простими людьми його промови сприймаються як суцільні нісенітниці. Тут навіть оповідач зауважує таке: «Так ви тільки слухайте, а чи вже второпаєте що, не знаю, бо він у нас чоловік з ученою головою: говоре так, що і з десятьма простими головами не розжуєш» [30, с. 139].

Гастрономічна ненажерливість писаря підкреслюється за допомогою прийому гіперболи : «Почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою мілкою рибкою, та пшоняну кашу до олії, далі заохолоджуваний борщ з линами, а там юшку з миньками та пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого. Хоч наш Ригорович і обідав дома не менше того, що тепер їв і в пана сотника, так йому се нічого: його пан дяк, було, по обідам і водить; то з ними привчився і наш Ригорович, і йому не страшно було хоч шість обідів обідати» [30, с.147]. Поряд із переїданням зазнає критичного висвітлення ще й така вада писаря, як пияцтво, також за допомогою прийому

гіперболи: «Як їв, їв добре, що аж за вухами лящало, далі схопив носатку, та, не наливаючи у карватку, так з неї усю дулівку й вицідив» [30, с.147].

Писар злопам'ятний і мстивий – це виявляється в коментарях оповідача, де подаються характеристики жінок, викритих у відьомстві. Після розповіді про підступні дії тієї чи іншої «відьми» пропонується розкриття справжніх мотивів обвинувачення: виявляється, кожна підозрювана свого часу чимось не догодила писареві. Ось як сам Пістряк пояснює причину випробування водою шостої відьми Векли Штирихи: «Просих, – і не дала; позичах – і не повірила; стражі предах – і не відкупалася, якоже другії прочії. Сього ради розмислих ю погрузити і не ізторгнути оттолі, дондеже не дасть мені, чого і колико прошу» [30, с.158].

А ось з головною героїнею повісті конотопською відьмою Явдохою Зубихою Пістряк мав звести особливі рахунки за те, що навела на нього ману й привселюдно виставила божевільним. В час, коли пан писар читав людям предписаніє від начальства, відьма просто глянула на нього, а він і погнав химери: «зараз бумагу об землю, підтикався та й давай вегері скакати перед громадою. Сміху було такого, що не то що!» [30, с.155].

Однак, коли писар зрозумів, що відьму можна використати для усунення сотника, то почав улещувати її й всіляко наговорювати на Забрьюху, ніби той наполягав на жорстокому покаранні для відьми. Бачимо, що як для сотника, так і для писаря громада й викрадені дощі були лише відмовкою. Насправді кожен намагався використати виняткові уміння відьми для досягнення своїх приватних інтересів.

О. Гончар наголошує, що Квітчина повість заохочує до розмірковування про причини історичного занепаду Української козацької держави. Зовнішні причини зрозумілі – московська окупація, перетворення її на колонію імперії. Але були й внутрішні-міжгрупові чвари, брак сильних, пасіонарних, благородних лідерів, перетворення козацької старшини на експлуататорську верхівку [14, с. 36]. Справді, упродовж розгортання подій повісті читач спостерігає, як хитрий та заздрісний писар Пістряк виробив план поступової

дискредитації сотника перед простими козаками та начальством з метою посісти його місце. І тут ключову роль відіграла конотопська відьма Явдоха Зубиха.

Справжність відьми довело те, що саме вона не втопилася під час топлення писарем сімох жінок, які йому особисто не подобались і були визнані відьмами. За знуцання відьма вирішила помститися сотникові й писарю. Замість одружити сотника, як він того просив, з хорунжівною Оленою, вона одружила його з рябою кривою дівкою, а писаря – з бідною наймичкою. Олені ж ворожбитством допомогла вийти заміж за Дем'яна Халявського, якого хорунжівна кохала. Явдоха спроможна на фантастичні вчинки: напускати ману на людей, піднімати людину в повітря, причаровувати. Вона керує іншими персонажами, як ляльками – маріонетками, сама при цьому залишається в тіні. Через образ конотопської відьми Явдохи Зубихи виявляється авторське бажання розвінчати забобонність та безсилля козацької старшини доби Руїни. Не в змозі вирішити жодного суспільно – політичного чи особистого питання, очільники конотопської громади вдаються до відьомського хисту та чаклувань. Змалювавши відьму відповідно до народних уявлень, письменник одночасно поставив під сумнів силу чародійства. Цього він досягає за допомогою ігрової невідповідності між позиціями оповідача й автора: оповідач нібито вірить у чаклування, однак за ним читач вгадує присутність скептично налаштованого автора, який іронізує з приводу сліпої віри в чаклунство.

Сам образ відьми подібний до фольклорного, казкового – як у соціально-побутовій казці, він поданий у сатирично-гумористичному ключі. Відьма врешті-решт зазнає краху, як і ті, хто з її допомогою прагнув чогось досягти.

Засоби комізму допомагають автору розкрити негативні риси також і другорядних персонажів: Халявський інтригує і мітить на місце сотника; його дружина Олена зраджує чоловіка; її брат хорунженко п'яниця і ледар; піп сумує, що люди не мруть і згадує про холеру; жителі Конотопа, кинувши гатити греблю, доглядати недужих і малих, зібралися біля ставка подивитися,

як будуть топити відьом. Хоч оповідач і не виявляє обурення проти панського свавілля та співчуття безправним жінкам, яких оголосили відьмами, все ж авторська позиція є осудливою. У «Закінченію» повісті морально-дидактичні позиції автора й оповідача співпадають, що вирізняє цю частину від ігрової, іронічно - гумористичної попередньої оповіді. Зубиху тут представлено як «наньмичку чортяки» [30, с. 197]. Відьма, як і ті, хто з її допомогою прагнув чогось досягти, тому й зазнають краху, що визнали силу й владу темних чортячих сил. Натомість автора бачимо як глибоко віруючу людину, яка у своїй просвітительській програмі спирається на християнську мораль.

О. Борзенко, досліджуючи життя та діяльність Квітки в сентиментально – біографічній проекції, доходить висновку про ставлення митця до родини як основи національного життя: «Родина як ключова сентименталістська тема у світлі Квітчиного життя набуває особливого значення, оскільки виходить за межі власне індивідуальної біографії. Саме родинні пріоритети, визначені ідеологією крайового патріотизму, відчутно вплинули на його національну й літературну самосвідомість» [4, с. 214- 215]. Вся композиція «Конотопської відьми» будується довкола прагнень сотника одружитись, створити омріяну ще з юності щасливу родину, створенню якої перешкодив його покійний батько, керуючись страхом утримувати свого не пристосованого до життя сина та онуків. А що сотник не керувався в такій важливій справі власним розумом, а дозволив відьмі ошукати себе, то й родини не вийшло.

Покарання чекало й на подружжя Халявських: «не пожили у ладу», бо прийняли шлюб не через закон святий, «а через Явдоху, та через її реп'яхи, та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом» [30, с.197].

Загалом християнське моралізаторство як одна з ключових засад українського просвітництва дає ключ до розуміння ідейно-сміслового навантаження повісті. У народній творчості світло, добро, якими в повісті є родинний ідеал, громадянський та військовий обов'язок, завжди перемагають зло, темні сили. Ця фольклорна ідея й утверджується автором в «Закінченію» повісті.

2.3. Комічна маска оповідача. Спрямування критичного пафосу повісті на просвіщення й моральне самовдосконалення особистості

У літературному творі автор може бути представлений в образі оповідача – своєрідної художньої маски. Оповідач формально виступає тією особою, від імені якої ведеться оповідь, а весь текст розглядається як такий, що належить оповідачеві. Мовленнєва майстерність є важливою характеристикою образу оповідача. Водночас присутність оповідача помітно впливає на своєрідність сприйняття твору: формується умовна ситуація, згідно з якою мають бути передбачені уявні слухачі. Оповідач орієнтує свою розповідь на імітацію усного, фольклорного мовлення, він має потребу в слухачах.

В літературознавчій енциклопедії Ю. І. Коваліва оповідач визначається як літературний суб'єкт, від імені якого у прозовому творі розповідається про певні події, формується естетичний, ідеологічний, психологічний погляд на зображуване. Позиція оповідача має бути іронічною, виповненою кардіоцентризмом, а не холодною розсудливістю. У письменстві XIX ст. відбулась суб'єктивізація епіки. Автори (М. Гоголь, Марко Вовчок) почали використовувати різні оповідні інстанції. В одному випадку оповідач збігався з постагтю персонажа, в іншому – зі спостерігачем [41, с. 157-158].

На взаємодії різних площин – авторської, оповідачевої та читацької – створюється цікава ігрова ситуація, основний тон якої – іронічний, він служить для приховування справжньої позиції автора завдяки відмінності горизонтів розуміння його, автора, й оповідача. Скажімо, те, що оповідач тлумачить із підкресленою серйозністю, для автора може буди об'єктом сатиричного викриття. За наївно переказаною оповідачем гуморитичною ситуацією стоїть автор, який бачить ситуацію як трагікомічну, бачить певний соціальний конфлікт, драму життя. Оповідач на момент проведення оповіді вже літня

людина, досвідчена, однак дещо простакувата. Він, на відміну від автора, щиро вірить у нечисту силу, хоча й ставиться до неї негативно.

Мовна майстерність оповідача виражається в його балакучості й водночас доброзичливості. Він увесь час звертається до уявних слухачів, виявляючи при цьому добре почуття гумору. Основний його тон у спілкуванні зі слухачами – гумористичний, а його ставлення до персонажів переважно іронічне, воно несе в собі замасковану насмішку над ними. Насмішка приховується за деякими удавано співчутливими зауваженнями оповідача. Ось, до прикладу, слова, які стосуються сотника: «От з такою-то бідною як йому і не бути сумному і невеселому? Еге!» [30, 141]. Насправді читач розуміє, що сотник через свої далекоглядні розрахунки щодо шлюбу з хорунжівною взагалі не заслуговує на співчуття. Прихована іронія помітна і в таких словах оповідача, де подається вказівка на авторитетну думку: «Старі люди кажуть: тільки що ще задумаєш свататись, то й станеш зараз брехати, і що без брехні ні жоден чоловік не сватався» [30, с.135]. Посилання на авторитет «старих людей» насправді не переконує, бо зрозуміло, що брехня не може бути виправдана ні в якому випадку. Намагаючись завоювати довіру слухачів, аби вони не сумнівалися, що третя відьма Явдоха Зубиха була «стара – стара та престаренна!» [30, с.154], оповідач також апелює до давніх свідків – всевідаючих старих дідів: «Але старі діди, що вже насилу ноги волочуть, та розказують, що ще як були вони підпарубочими, так вона вже і тогді така стара була, як і теперечки; так що, коли б не збрехати, було їй літ п'ятдесят зроду» [30, с.154]. Прагнення оповідача не збрехати все таки виглядає не зовсім правдоподібно, адже п'ятдесятилітня людина не може бути «престаренною».

У комічному ключі змальовано «відьомську низку» – своєрідний перелік сімох відьом, уготованих Пістряком на заполіскування водою. Розповідаючи про Пріську Чирячку, яка славилася здатністю лікувати хворих, бо «вона замолоду давила зінське щеня» [30, с.154], оповідач іронічно зауважує: «І до неї з усіх місць, аж верстов за двадцять, найїджали болящі; то іншому, кому жити, то й pomoже, а кому вмерти, то зараз після її води і вмере...» [30, с. 154].

Бачимо, що до результатів діяльності відьми оповідач ставиться нібито серйозно, але автор піддає їх сумнівам, що й виражається в очевидному підсумку: попри чари, хворі все одно помирили. Характеризуючи цю відьму, оповідач відбиває позицію писаря Пістряка, який зневажав її за непрофесійність, коли одного разу замість замовленого любовного зілля одержав настоянку із протилежною дією: «...отже ж то випив тих любощів та й пішов на вечорниці, та тільки було що розходивсь... як же йому завадить, так і додому не добіг» [30, с. 154]. Оповідач повідомляє, що саме з того часу писар «став на неї гонитель!» [30, с. 154].

У представленні слухачам п'ятої відьми Домахи Карлючківни оповідач додає елементи парадоксу та алогізмів як важливих засобів для створення комічного ефекту у портретній характеристиці: «Як ще змолodu дівовала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; <...> а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана» [30, с.155]. Маючи таку зовнішність, Домаха під час свого дівування жадала лише поповичів, але навіть личман не глянув на неї. Довелось дівкою пов'язати сіду голову. За версією оповідача, саме через це Домаха «стала чакловати та людям капості робити» [30, с.155]. Автор звертається до прислів'їв та приказок з метою зробити мовлення оповідача дотепним та влучним, адже цей жанр акумулює народну мудрість.

Ось оповідач хоче підкреслити, що рано чи пізно чари Домахи Карлючківни наздоженуть свою жертву: «хоч як там кажуть – не тепер, а в четвер, хоч через год...» [30, с.155].

Історій шостої та сьомої відьом немає, оповідач удає, що йому ніколи, адже всю його увагу заповонила поява сотника. Він відбувається приказкою: «так вже пак не до поросят, коли свиню смалять» [30, с.155].

Кінець відьми пов'язаний з нестерпними муками: тіло Зубихи «виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком та зверху і

залишили, щоб не скочила». Повість також завершає народна приказка, що звучить як вирок: «Собаці собача смерть!» [30, с.198].

Цікаво, що у характеристиці персонажів оповідач дотримується феміністичної позиції. Зав'язкою повісті виступає сватання сотника Забр'юхи до хорунжівни Олени, його відвідини хутора Безвершого, де жила дівчина з братом. Але чому сотник обрав саме цю дівчину? Оповідач докладно повідомляє, що сотник мав стратегію, не за один день вироблену. Він спостерігав за Оленою на ярмарку і розпитував добрих людей, чому дівчина стільки борошна закупає. Люди ж схарактеризували хорунжівну Олену як хазяйку невсипущу, яка, зоставшись без батька – матері та маючи хворого брата, сама дає лад чималому господарству. Забр'юха одразу зметикував, що за такою жінкою він і надалі перебуватиме в неробстві, на всьому готовому, ще й статки свої примножить. Ставлення оповідача до чоловіка, що має владний статус, але слабкий у вирішенні життєвих проблем, тому шукає сильної жінки, виразно насмішливе : «Чує кішка, де сало лежить: одно те, що дівка здорова, молода, огрядна, чорнобрива, повновида, а худоби – худоби – так батечки! Свій хутір, лісок, винничка, млинок, вітрячок...І усе то їй достанеться. Затим – то так наш Уласович і поспіша, що й коневі не дасть здихнути, і сам, не обідавши, тридцять семисотних верст іще з гоном не спочиваючи переїхав...» [30, с.155]. Оповідач висміює слабого чоловіка, що дружину розглядає як няньку, яка в шлюбі доглядатиме його.

Брат Олени, хорунженко Йосипович, заприсягся після одужання піти у ченці, тому нічим не цікавився й сестрі нічим не допомагав. Оповідач також дає йому оцінку як слабосилому: «ні до чого йому діла нема, усе тільки книжки чита, а Олена за нього усюди по господарству поворочується» [30, с.134].

Писар Пістряк постійно відіграється на конотопських жінках. Не в змозі протистояти їм відкрито, він вдається до хитрощів та підступів. Помітно, що оповідач стає в обороні жіночих образів, які потерпають від чоловічого свавілля. Але разом з тим у них достатньо розуму, аби за роздутим чоловічим статусом розгледіти ледаря, який паразитує на жіночій працелюбності.

Отже, імітація усного мовлення оповідача приходиться до літератури під безпосереднім впливом фольклору. Його ставлення до персонажів переважно іронічне, воно несе в собі замасковану насмішку над ними. Образ оповідача нейтральний. Читач майже нічого не дізнається про його характер, долю. Однак він не безсторонній спостерігач за подіями: в його уста вкладається портретна характеристика головних героїв твору, оцінка їх вчинків, прогнози та попередження про наслідки необдуманих дій.

Висновки до другого розділу

Підбиваючи підсумки розділу, відзначимо, що в «Конотопській відьмі» використано широку палітру фольклорних засобів і прийомів комічного. Так автор вдається до пародії на мову писаря, коли він у піднесеному «вченому» стилі говорить про побутові речі. Гастрономічна ненажерливість персонажів підкреслюється за допомогою прийому гіперболи. Засобами гротеску підкреслено, наскільки козацька старшина втратила почуття відповідальності перед громадою, що готова навмисне нашкодити їй, аби догодити відьмі.

Елементи гротеску використовуються автором в тому фрагменті, де зображено, як Забр'юха силою відьомської магії летить у повітрі перед усіма мешканцями Конотопа.

На жанровому рівні твір увібрав у себе елементи таких фольклорних форм, як соціально – побутова казка, народні перекази про відьом, анекдот, весільний обряд. Важливу роль відіграє у повісті образ народного оповідача, комічна маска якого запозичена з оповідних фольклорних жанрів. На ігровому неспівпадінні позицій автора й оповідача формується відчутний іронічний струмінь, який сприяє розвінчанню безвідповідальності, аморальності ледарства, забобонності та інших вад. Так само плідно письменник використав досвід травестійного жанру, з якого у його повість перейшли такі прийоми як бурлеск, пародія, гіпербола. Передати народну мудрість автору допомагають перекази, повір'я, приказки, прислів'я і казки.

Сатира Квітки від початку замислювалась як соціальна. Автор реалістично змалював становище козацьких сотень, очільники яких в добу Великої Руїни отримували посади від російського царя не за здібності та заслуги, а лише за зв'язки і походження.

Сотник і писар прагнуть повністю підкорити громаду своїй волі. Їх дії спрямовані на те, аби тримати людей у страхові. Це була типова поведінка кріпосників, якою обурюється письменник. Викорінення самодурства кріпосників лежить в основі його просвітительської програми. Як усі просвітителі, митець не наважувався засудити основи кріпосницького ладу, але спрямував зусилля на моральне вдосконалення українського панства.

Образ конотопської відьми зображено у сатирично-гумористичному ключі, як у соціально-побутовій казці. Відьма, як і ті, хто з її допомогою прагнув чогось досягти, саме тому зазнають краху, що визнали силу й владу темних чортячих сил.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА В 9 КЛАСІ ЗАКЛАДУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Аналіз програм і підручників з літератури. Оцінка наявності обсягу матеріалів про природу гумору українських просвітителів в 9 класі закладу середньої освіти

Відповідно до аналізу освітньої програми з української літератури для 5-9 класів (оновленої 2017 року авторами Р. Мовчан, К. Таранік – Ткачук, М. Бондарем та ін.) показав, що епоха українського Просвітництва розглядається у 9 класі. З творів, у яких наявні елементи гумору, текстуально вивчаються поема І. Котляревського «Енеїда» й драма «Наталка Полтавка». У межах вивчення творчості І. Котляревського передбачено ознайомлення з історією появи «Енеїди», розкриття в поемі національного колориту, зображення життя всіх верств суспільства, алюзії на українську історію. Особливу увагу також приділено вивченню бурлескного гумору, народної української мови, засобам утвердження народної моралі. Під час текстуального вивчення соціально-побутової драми «Наталка Полтавка» звертається особлива увага на колоритні образи твору, а також на елементи пародії, бурлеску [64, с.66].

Щодо творчості Г. Квітки – Основ'яненка, то в контексті розвитку сентименталізму, а також в контексті виступів письменника на захист рідної мови текстуально вивчається сентиментальна повість «Маруся» [64, с. 67].

Бурлескно – реалістичні твори «Салдацький патрет» та «Конотопська відьма» рекомендовано для додаткового читання [64, с. 81].

Відповідно до аналізу модельної програми 2023 року (автори Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А., Тригуб І. А) вивчення творчості Г. Квітки – Основ'яненка передбачене у 8 класі в розділі «Драматургія ХІХ ст.» [47, с. 96]. Проза митця не розглядається. Текстуально запропоновано вивчення соціально – побутової комедії «Сватання на Гончарівці». Увагу приділено

розгляду комічних елементів твору, жанрових особливостей, соціально – побутовому конфлікту [47, с. 97]. Дійсно, ця комедія надається для вивчення природи гумору Квітчиних творів, однак цього в програмі не зазначено. Натомість пропонується розглянути риси класицизму у творі. Пропонується також написання власного драматургічного етюду «Герої української класики в сьогоденні» [47, с. 98]. На нашу думку, такий етюд найкраще писати за мотивами повісті «Конотопська відьма», адже кріпацтво як соціальне зло скасоване в сьогоденні, а невігласи сотники й писарі залишаються.

У підручниках з української літератури для 9 класу також приділено увагу опрацюванню наявних у творах гумористичних елементів. Зокрема, у підручнику О. Авраменка «Українська література для 9 кл.» за 2022 р.[1] подано уривки з поеми «Енеїда» І. Котляревського, є теоретичний матеріал відповідно до освітньої програми, наведено завдання до тексту поеми. Також у цьому ж підручнику подано скорочений варіант драми «Наталка Полтавка» та відповідно завдання для перевірки знань і домашні завдання. З творчості Г. Квітки для текстуального вивчення подається тільки програмовий твір «Маруся». Інші його твори, а саме гумористичні, залишені поза увагою.

У підручнику того ж автора «Українська література для 9 кл.» за 2017 р.[2] аналогічна ситуація. Публікуються лише скорочені тексти творів І. Котляревського та завдання для перевірки знань.

Аналіз вмісту підручника Л. Коваленко і Н. Бернадської «Українська література» [37], показав наявний ґрунтовний літературознавчий матеріал, детальний аналіз творчості І. Котляревського та його внеску у розвиток української літератури. Також публікується ґрунтовний аналіз його програмових творів, подаються літературознавчі відомості, ряд питань і завдань за опрацьованим учнями матеріалом.

За змістом підручника з української літератури для 9 класу за 2017 р. О. Міщенко [46] приділяється увага не тільки викладу теоретичного матеріалу за гумористичними творами І. Котляревського та програмовим твором Г. Квітки, але подаються різнорівневі як репродуктивні, так і продуктивні,

творчі завдання, які передбачають різні форми роботи, залучення здобувачів освіти до проєктної діяльності.

У підручнику з української літератури для 9 класу О. Слоньовської, Н. Мафтин та ін. [56] розділ «Нова українська література» пропонується вивчати зі з'ясування суспільно – історичного та культурного контексту в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. Наступна тема – життєвий і творчий шлях І. Котляревського. Під час вивчення «Енеїди» як бурлескно – трагестійної поеми зазначено, що в епоху Просвітництва зросла зацікавленість античним світом. Оскільки ж перекладати завжди важче, ніж спародіювати, то багато хто з українських письменників брався трагестувати «Енеїду» Вергілія. Порушуючи питання про двотекстовість поеми, автори пояснюють фривольність та грубий гумор персонажів Котляревського залишками «низового» бароко та витоками з античної літератури [56, с. 2].

Характеризуючи персонажів п'єси «Наталка Полтавка», автори підручника намагаються підкреслити позитивні риси возного, яких нараховано чимало: щира закоханість багатого чоловіка у просту дівчину, готовність заради щастя коханої зректися власного, спроможність знехтувати думкою оточення про нього [56, с. 123]. Тут «позитиви» возного, м'яко кажучи, перебільшено. По – перше, освідчення Наталці показує швидше чоловічу пристрасть, ніж любов. Більше того, возний вимагає від дівчини «без проволочок» погодитись на шлюб і бути «движимим та недвижимим імуществом» [56, с. 120]. По – друге, саме Тетерваковський при появі Петра погрожував Терпилисі та Наталці каталажкою. Для того, аби зрозуміти подальшу поведінку возного, слід осмислити причини його перевиховання. Просвітительська програма і просвітительський гумор Котляревського спрямовані на перевиховання персонажів, вади яких перед цим висміювались. Позитивний приклад Петра показує, що навіть сільська влада може перевиховатись, якщо забажає. Амбітний возний не схотів відстати від Петра у добротворенні та наголосив, що до цього часу «не здійлав» жодного добра. Тому разом з Терпилихою благословляє дівчину на шлюб з коханим.

Щодо гумористичних творів Г. Квітки – Основ'яненка, то в підручнику О. Слоньовської в загальному огляді творчості митця бурлескно – реалістична повість «Конотопська відьма» згадується як пародійна, а наступний цикл п'єс про Шельменка - денщика характеризується як вищий за рівнем сатири. Щодо соціально – побутової комедії «Сватання на Гончарівці», то зазначено домінування в ній ліричної атмосфери над комічними елементами [56, с. 129], але нічого не сказано про природу конфліктів у творах українських просвітителів. Тим часом розв'язка конфлікту вимагає пояснення, адже автор з просвітительських позицій протестує, аби майновий стан визначав стосунки між людьми. Дочка міського обивателя Уляна не може побратися з кріпаком Олексієм через те, що він кріпак, а вона вільна. Мати, жахаючись кріпацтва, радить дочці краще піти заміж за дурнуватою, але багатого Стецька, ніж за розумного й працювотою Олексія – кріпака. Але вміщується відставний солдат Скорик і мати поступається, благословляє дочку на шлюб з коханим. Проте таку розв'язку не можна назвати щасливою для дівчини. Мати із сумом констатує, що дочка її «втопила голову», «віддалася з волі та у неволю», «була вільною, а стала кріпачкою», тепер її «поженуть на панщину» [30, с. 401]. Квітка ж не бачив зла у кріпацтві, наполягав, що усе залежить від природної доброти людини. На думку українських просвітителів, благородні пани здатні захистити своїх кріпаків.

Як бачимо, в освітній програмі з української літератури та у підручниках приділяється увага ґрунтовному вивченню програмових творів І. Котляревського, для яких характерні гумористичні елементи, - «Енеїда», «Наталка Полтавка», а про гумористичний доробок Г. Квітки лише згадується.

Проаналізуємо також найновіший підручник з української літератури О. Авраменка за 2022 рік [2] на предмет розкриття в ньому теми українського Просвітництва та природи гумору українських просвітителів.

Тема 1. Нова українська література Літературний процес наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Учням пропонується розглянути репродукції картин Т. Шевченка, М. Пимоненко й В. Фаворського й поміркувати над питанням про те, чи знайомі вони з творами давньої літератури, в яких головними героями є прості люди з народу. Наступний етап – ознайомлення учнів із соціально – історичними умовами, в яких розвивалася НУЛ. Особливе наголошення зроблено на процесах русифікації українського народу. Відзначено 1798 рік, коли в Петербурзі побачила світ «Енеїда» І. Котляревського, написана народною мовою. Учні запам'ятовують, що саме в цей період зростає увага митців до фольклору. Далі йдуть відомості про поширення ідейного руху Просвітництва на території Європи та України. Дуже стисло характеризуються художні стилі в системі українського просвітництва – класицизм, сентименталізм, романтизм. Вивчення теми 1 завершується контрольними запитаннями.

Тема 2. І. Котляревський. Вивчення біографії митця. Подається скорочений текст «Енеїди», зокрема маємо переказ змісту розділів і лише найважливіші, з погляду автора підручника, місця поеми зацитовано повністю, зокрема 3 та 5 частини. Подаючи після тексту літературно – критичний матеріал до поеми, автор розкриває такі питання: історія видання «Енеїди», тема, проблематика, ідея, жанрові особливості. Вивчаються такі теоретико – літературні поняття: алюзія, травестія, бурлеск, пародія. Далі розглядаються образи поеми та мовні особливості, зокрема вживання прислів'їв та приказок.

Можемо зробити висновок, що засобам гумору в поемі «Енеїда» відведено місце і час, але природа гумору українських просвітителів не роз'яснюється.

Тема 3. Вивчення української опери І. Котляревського «Наталка Полтавка». Текст подається скорочено. У літературно – критичному матеріалі розглядається сюжет, тема, ідея, жанр п'єси. Образ возного Тетерваковського пропонується розглядати як сатиричний, а виборного Макогоненка як неоднозначний, що, на нашу думку, передбачає можливість віднести цей образ до групи сатиричних. Знову ж, ніде не мовиться про роль гумористичних

засобів, природу гумору І. Котляревського як просвітителя, що послаблює розуміння ідейно – смислового навантаження творів митця.

Для контролю знань розроблено тестовий матеріал та проблемні запитання, відповіді на які сприятимуть формуванню зв'язного мовлення учнів, умінню самостійно мислити та висловлювати вголос свої думки.

Тема 4. Григорій Квітка-Основ'яненко.

Вивчення творчості митця починається із засвоєння поняття «сентименталізм». Пропонується розгляд репродукцій, на яких зображено почуття. В учнів формується вміння з поданої біографії Квітки виділяти цікаві епізоди. Після короткого огляду творчої спадщини митця, учні визначають твір, який їх найбільше зацікавив. З драматургії Г. Квітки-Основ'яненка стисло розглядається зміст п'єс «Шельменко – денщик» та «Сватання на Гончарівці». Прозу представлено у двох стильових напрямках – сатирично – гумористичному та сентиментально – реалістичному. Про природу конфліктів, яка визначила природу гумору Квітки – просвітителя, не йдеться.

Прочитанням повісті «Маруся» та розглядом ознак сентименталізму завершується вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка і загалом літератури українського Просвітництва.

Отже, можна зробити висновок, що шкільні підручники обмежуються вивченням сюжету, теми, ідеї, жанрових особливостей творів українських письменників – просвітителів, проте природа конфліктів, природа просвітительського гумору не пояснюється, не розглядається під час аналізу художніх текстів. Це, своєю чергою, унеможлиблює розуміння позиції митців епохи Просвітництва щодо кріпацтва й кріпосників, до яких вони були лояльними, роблячи ставку на розум, розсудливість, високі морально – етичні якості та їх здатність змінити світ на краще.

3.2. Формування загальнокультурної та літературознавчих компетентностей під час вивчення твору просвітницького реалізму в 9 класі закладу середньої освіти

Під час вивчення творів доби просвітницького реалізму в 9 класі має приділятися увага формуванню загальнокультурної та літературознавчих компетентностей. У Державному стандарті базової середньої освіти зазначено, що метою базової середньої освіти є розвиток природних здібностей учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу [5].

О. Цільмак у статті «Складові структури компетентностей» компетентність визначає як «здатність особи ефективно застосовувати набуті знання, уміння та навички у певній галузі професійної діяльності або повсякденному житті», а якісна характеристика компетенцій використовується для позначення «особи, яка може діяти професійно на основі набутих знань, професійного та життєвого досвіду» [73, с. 128].

У сучасній філологічній науці в поняття «компетентність» закладено здатність приймати рішення відповідно до комунікативних потреб, що спровоковано індивідуальними здібностями й уміннями, необхідними для виконання професійних обов'язків. Компетентний учень чи учениця має бути високоосвіченою особистістю, яка усвідомлює необхідність здобуття знань, має широкий світогляд, орієнтується в тій інформації, що надають сучасні джерела, здатна реалізовувати себе в житті, зорієнтована на навчання впродовж життя. Загалом це особистість зі сформованими морально-духовними цінностями, яка є політично та історично обізнаною у правовій галузі людиною зі стійкою національно-патріотичною та громадянською позицією [22, с. 166].

Концепцією Нової української школи передбачено формування 10 ключових компетентностей, серед яких - обізнаність та самовираження у сфері культури: здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі

смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Ця компетентність передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших [17].

На думку М. Князян, загальнокультурна компетентність включає знання про культурну спадщину різних народів, особливості розвитку культурного надбання в різні історичні періоди, здатність до засвоєння цих знань, уміння використовувати цю інформацію для посилення міжкультурного обміну в шкільному співтоваристві, а також здатність розвивати себе як культурну особистість, як людину, яка здатна до саморозвитку. При цьому основними компонентами цієї компетентності є мотиваційний, когнітивний та функціональний [36, с. 167].

На думку дослідниці, мотиваційні чинники відображають переконання у важливості вивчення різних національних культур. Ціннісними орієнтаціями учнів вважаються: самовдосконалення себе та своїх здібностей, розширення знань, можливість розвивати власну та світову культуру, активне спілкування з представниками різних етнічних груп.

Когнітивний компонент включає сукупність знань з двома основними сегментами: культурологічний (про світові культури) та психолого-педагогічний (способи формування полікультурних знань, способи взаємодії з іншими учнями в учнівському колективі з різних етнічних груп) [36, с. 168].

Культурний сегмент репрезентує, крім іншого, творчість народу у різних країнах, фольклорні джерела (пісні, казки, оповідання, балади, легенди, танці тощо) [36, с. 168].

Саме загальнокультурна компетентність визначає активну життєву позицію людини, національну гордість за надбання власної культури, здатність особи орієнтуватися в тих чи тих сферах соціального і професійного життя. Це пояснюється тим, що вона гармонізує взаємодію між внутрішнім світом і соціумом. Значення цієї якості особистості зростає у зв'язку з переходом до особистісно-орієнтованої парадигми освіти.

Аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми, а також критичне осмислення сучасної ситуації дає можливість припустити, що на тлі інтенсивного дистанційного навчання й одночасного розбалансованого психічного стану всіх учасників освітнього процесу, подекуди погіршення стану здоров'я учнівської молоді внаслідок травм, отриманих під час війни, можемо говорити про зниження рівня загальнокультурної компетентності.

Концептуальні засади загальнокультурного розвитку особистості в системі освіти ґрунтуються на таких глобалізаційних процесах, як людиноцентризм, громадянська стійкість, здатність до опанування нових знань, пошановування культурних надбань власного народу й людства загалом. Відповідно загальнокультурна компетентність передбачає процес формування професійних компетентностей, таких як: мовні, соціальна та громадянська компетентності, лідерство.

С. Остапенко визначає соціальну компетентність як багатогранну інтегровану характеристику особистості, яка охоплює когнітивно-ціннісний, комунікативний, мотиваційний компоненти, які надають можливості індивіду взаємодіяти із соціумом, брати участь у соціально-значущих проєктах, виконувати різноманітні соціальні ролі [51].

І. Мінтій соціально-поведінкову компетентність визначає як здатність до співпраці, уміння розподілити ролі в командній роботі, прагнення досягти результату, відповідальність, комунікабельність та схильність до дискусій. Особливе значення дослідниця приділяє ціннісно-мотиваційній (аксіологічній) компетентності, яку тлумачить як емоційно-ціннісне ставлення до процесу навчання, уміння знаходити нестандартні рішення проблемних ситуацій [45].

Автори оновленої у 2017 році програми з української літератури для 5–9 класів розглядають читання як соціокультурну практику [64, с.3]. Оскільки нинішні школярі перебувають у полоні віртуального середовища, якому притаманна «кліповість» та фрагментарність, то важливо навчити школярів читати, допомогти їм усвідомити, що читання – запорука успішного

становлення в житті, чинник саморозвитку впродовж життя. Часто сучасні учні ставляться до читання як марнування часу. Завдання вчителя показати, як читання допомагає здобути безцінний психологічний, соціокультурний, зрештою, життєвий досвід. Крім того, читання творів у 5–9 класах дає естетичне задоволення, формує емоційний досвід учнів. У програмі наголошено, що з цього погляду важливими є класичні зразки, які спонукають до розмислів над сьогоденням [64, с. 3].

Такий текст, як «Конотопська відьма» завдяки поєднанню в ньому реалістичних та фантастичних елементів продовжує розвивати уяву учнів. Автори програми вважають здатність до фантазування початковим етапом «у розвитку креативності, що є запорукою подальшої успішної соціалізації, здатності до розв’язання непростих життєвих питань» [64, с.4].

Під час вивчення розділу «Нова українська література» передбачається формування предметних компетентностей, пов’язаних із вивченням теоретичних понять: «Учень / учениця знає визначення, ознаки й застосовує під час інтерпретації та аналізу художнього твору (окремого фрагменту) літературознавчі поняття: народна пісня, балада, притча, літописи, романс, послання, пародія, псалом, роман, роман-хроніка, історичний роман, лірична медитація, Ренесанс, Бароко, сентименталізм, романтизм, реалізм, травестія, бурлеск, алюзія, гротеск, контраст, умовність, ліричний герой» [64,с.4].

У пояснювальній записці до модельної навчальної програми з української літератури для 7–9 класів закладів загальної середньої освіти за 2023 рік автори наголошують на важливості аналітико-синтетичної роботи у процесі вивчення художніх творів, яка допомагає учням досягти важливих результатів у засвоєнні літературознавчого курсу:

- осягнути ідейно-художній зміст творів;
- виявити конкретно-історичне та загальнолюдське значення створеного письменником/письменницею;
- чітко засвоїти визначені теоретико-літературні поняття для цілісного сприймання твору;

- сформувати високі морально-етичні цінності, розвивати естетичний смак і пізнавальні інтереси школярів/школярок [47, с. 2].

У контексті сучасних освітніх пріоритетів автори модельної програми визначають зміст мети навчання української літератури в 7–9 класах:

- розвиток компетентних учнів-читачів та учениць-читачок, здатних до творчої самореалізації в сучасному цифровому суспільстві;
- виховання національно свідомих громадян України;
- формування патріотизму, гуманістичного світогляду, національних і загальнолюдських цінностей на прикладі високохудожніх надбань класичної та сучасної української літератури [47, с. 2].

Формування предметних компетентностей під час вивчення теми «Драматургія ХІХ ст.» відбувається у контексті наступних спрогнозованих результатів навчання: Старші підлітки здатні обговорити актуальність, жанровородову належність художніх текстів, ідейно-тематичні та естетичні особливості, зв'язок художніх творів із певною добою, творчістю митця; переказати художні твори докладно, стисло, вибірково, творчо, акцентуючи увагу на змісті в цілому, на окремих важливих деталях або фрагментах художніх текстів; самостійно створити конспект, тези почутого, дати характеристику персонажів літературного твору, доцільно використовуючи цитати; самостійно добирати різні способи і засоби візуалізації для передачі навчальної інформації; окреслює тематику і проблематику художніх творів для подальшої інтерпретації; виявляє важливі деталі почутого навчального матеріалу та художніх творів для ілюстрування власного його розуміння [47, с. 96-97].

Таким чином, у процесі вивчення художніх творів важливою є аналітико-синтетична робота. Показником її якості буде сформована загальнокультурна компетентність, що реалізується у здатності учнів виявляти конкретно-історичне та загальнолюдське значення створеного митцем тексту. У процесі аналізу високохудожніх творів класичної української літератури, учні реалізують мовну, соціальну та громадянську компетентності,

лідерство. Формуються предметні компетентності, пов'язані із засвоєнням теоретичних понять. Вивчення повісті «Конотопська відьма» сприятиме розумінню природи гумору українських просвітителів та засвоєнню таких понять як травестія, бурлеск, алюзія, гротеск, контраст, умовність.

3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» в 9 класі закладу середньої освіти

Педагоги-практики рекомендують при вивченні повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» в 9 класі закладу середньої освіти послуговуватися різними методами, прийомами і формами роботи. Зокрема, вчитель-словесник Т. Клепець на таких уроках використовує як традиційні, так і інноваційні методи і форми роботи. Серед традиційних педагог-практик використовує бесіду, словникову роботу, пообразний аналіз, роботу за таблицями і схемами, літературний диктант, інсценізацію, а серед інноваційних – робота у парах або малих групах, створення психологічного портрету персонажів, інтерактивні методи [34].

Педагог-практик Н. Дрозд у межах вивчення твору «Конотопська відьма» у шкільному курсі української літератури рекомендує використовувати систему випереджальних завдань, конкурси, метод «спрямованого читання», робота з текстами розділів твору, дебати, дискусії, постановку проблемних питань, дослідницькі завдання, інтерактивний прийом «Коло ідей», «Мікрофон», диференційовані завдання тощо [23].

Вчитель-словесник Н. Кайнара під час вивчення твору «Конотопська відьма» використовує метод творчого читання (зачитування окремих уривків повісті), евристичний метод (аналіз твору, характеристика героїв, бесіда), дослідницький метод (постановка проблемних запитань), репродуктивний (слово вчителя, заповнення таблиці, конспектування); інтерактивні

(«Детектив», прийом «Спринт», малюнки-асоціації, гронування, «Суд Феміди», «Поділись враженнями») [28].

За освітньою програмою творчість Г. Квітки-Основ'яненка вивчається у 9 класі. На текстуальне вивчення винесено повість «Маруся», а для додаткового читання рекомендовано твори «Салдацький патрет», «Конотопська відьма» [64].

Пропонуємо *методичні рекомендації* щодо проведення уроку позакласного читання за бурлескно-реалістичною повістю «Конотопська відьма». Чому важливо познайомити учнів з цією повістю? По – перше, будемо формувати цілісне уявлення про творчість митця. Сентиментальний напрямок творчості Квітки учні вже засвоїли. Наступний етап - бурлескно-реалістичні твори та закодована в них інформація.

Тема уроку: Розкриття причин занепаду Української козацької держави в бурлескно-реалістичній повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Застосовуємо інструмент «Дискусія», під час якої учні розмірковують про те, що ж міг критикувати й висміювати письменник в житті української громади к. XVIII- п. XIX ст. В процесі обговорення учні називають різні об'єкти висміювання:

- Звиродніле українське панство, що виходило за межі правових норм і винищувало жінок в громадах, шукаючи відьом, які покрали дощі;
- Пиятика, псевдовченість, мстивість писаря козацької сотні, його наміри вдатись до відьомських чарів з метою посісти місце сотника;
- Зарозумілість, зневажливе ставлення козацького сотника до людей в громаді, його наміри вдатись до відьомських чарів з метою одружитися;
- Причини справжнього одруження сотника, які полягають не в коханні, а в статках хорунжівни Олени, в маскулінній слабкості Забрюхи, який потребував не дружини, а няньки, бо й у щоденному житті у всьому покладався на писаря;

- Прагнення всіх персонажів повісті досягти щастя й благополуччя шляхом відьомських ворожінь;

- Сама сутність відьом та їхні злодіяння.

Поступово вчитель підводить учнів до розуміння справжніх причин занепаду козацької верхівки. *Перша причина*: загарбання Московією влади в Україні, переведення її в колоніальне становище, по суті, справжня окупація всіх життєво важливих ланок суспільного життя. *Друга причина* – внутрішні чвари, такі, які виникають між писарем та сотником. Автор акцентує на відсутності в українських громадах справжніх патріотів. Таким чином, головна ідея повісті пов'язана з викриттям деморалізуючих Україну московських порядків, в результаті яких руйнувався козацький демократичний принцип обрання на старшинські посади авторитетних та відповідальних козаків. Так сотенство у Конотопі отримав у спадок від батька ледачий і бездіяльний Микита Забрюха.

Наступний етап уроку присвячуємо розкриттю природи гумору українських просвітителів. Запитання для актуалізації знань та початку обговорення: на що робили ставку українські просвітителі?; які шляхи покращення людини та суспільства вони пропонували у своїх творах?; назвіть українських письменників – просвітителів; чому просвітительський гумор не підважував несправедливих основ суспільного буття, таких, як кріпосне право?

Робота з текстом. Створюємо робочі групи.

Учні визначають фольклорні жанри, що стали джерелом гумору в повісті. Створюємо хмару слів: казка, анекдот, весільний обряд.

Розглядаємо засоби гумору в бурлескно-реалістичній повісті «Конотопська відьма», що визначили її жанр. Створюємо хмару слів: бурлеск, пародія, гіпербола, гротеск.

Розглядаємо образи автора та оповідача.

Учні наводять приклади переважно іронічного ставлення оповідача до персонажів, що виражається в

- удавано співчутливих зауваженнях: «От з такою-то бідною як йому і не бути сумному і невеселому? Еге!» ;
- вказівці на авторитетну думку: «Старі люди кажуть...», «Але старі діди, що вже насилу ноги волочуть, та розказують...»;
- зверненні до бурлескної, зниженої лексики: «...Хіба чи не дасть нам товку отсей, що лізе у світлицю до пана сотника? А хто ж то лізе? Що ж се він так там мордується?»;
- вживанні прислів'їв та приказок: «хоч як там кажуть – не тепер, а в четвер, хоч через год...», «так вже пак не до поросят, коли свиню смалять», «Собаці собача смерть!»;
- наголос на вигадливих власних іменах відьом: Векла Штириха, Пріська Чирячка, Домаха Карлючківна, Явдоха Зубиха;
- дотриманні феміністичної позиції. Ставлення оповідача до чоловіка, що має владний статус, але слабкий у вирішенні життєвих проблем, тому шукає сильної жінки, виразно насмішливе.

Учні доходять висновку, що за наївно переказаною оповідачем гумористичною ситуацією стоїть автор, який бачить ситуацію як трагікомічну, бачить певний соціальний конфлікт.

З метою засвоєння просвітительської програми Г. Квітки-Основ'яненка вдаємося до методу «спрямованого читання». Учні зачитують «Закінчені» повісті та коментують дидактичні настанови автора, спрямовані на моральне вдосконалення персонажів повісті.

Переходимо до рубрики «Мистецький контекст».

Обговорюємо сучасну виставу «Конотопська відьма» та її популярність в Україні та за її межами. Перегляд фрагментів вистави.

Учні роблять повідомлення про те, що у квітні 2023 року на ініційованому Україною Глобальному саміті миру в Швейцарії продемонстрували фрагмент вистави «Конотопська відьма» Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка в постановці режисера Івана Уривського. Вистава, створена за мотивами

повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, стала однією з найпопулярніших серед українців. Гендиректор театру Франка Євген Нищук разом з акторами, які задіяні у виставі, вирушив до Швейцарії, щоб презентувати культуру України. «Конотопська відьма – це голос сучасної України, яка бореться з темрявою за своє існування. Це сучасна історія про силу українського духу та його незламність. Духу, що сповнений світла правди та голосно звучить сьогодні крізь віки у єдиному прагненні жити, творити, перемагати», – прокоментував Є. Нищук [12].

На заключному етапі уроку учні доходять висновку, який має засвідчити формування у них мовної, соціальної, громадянської компетентностей: Не випадково сьогодні особливої популярності набула вистава «Конотопська відьма». Сучасний глядач має можливість поміркувати над проблемами колишнього адміністративного устрою в Україні та порівняти його з теперішнім. Пародійні гумористичні твори Г. Квітки-Основ'яненка прищеплюють соціальну активність, важливість громадянської позиції, спрямовують керівних осіб на усвідомлення морально-етичної відповідальності за долю громади й загалом нації.

У гумористичних текстах сховано важливі соціальні проблеми, які допомагають дітям в ігровій формі підготуватися до життя, поміркувати над учинками персонажів, подискутувати з приводу моральних і світоглядних колізій, наявних у художньому світі.

Домашнє завдання методично вмотивоване, пов'язане з темою уроку: написати есе на тему «Чи залишились негативні явища московського панування в нашому сьогоденні?».

Висновки до третього розділу

Відповідно до аналізу програм та підручників з української літератури було з'ясовано, що під час вивчення літератури епохи Просвітництва увага приділяється засвоєнню програмових творів І. Котляревського, для яких характерні гумористичні елементи, - «Енеїда», «Наталка Полтавка», а про гумористичний доробок Г. Квітки лише згадується. Також у шкільних підручниках природа конфліктів, природа просвітительського гумору не пояснюється, що унеможлиблює розуміння учнями просвітительської програми українських письменників, які не осуджували основи кріпосної системи, а поклалися на розсудливість, можливість перевиховання українського панства.

Загальнокультурна компетентність учнів передбачає формування знань про особливості культурного розвитку етносів у різні історичні періоди, вміння розвивати себе як культурну особистість. Формування цієї компетентності забезпечить розуміння фольклору і гумору як джерел мовленнєвого багатства, свідченням культурного рівня українства, відображенням звичаїв, традицій, вірувань. Гумористичні й фольклорні елементи поповнюють українську літературну мову й художню літературу в добу Просвітництва. Г. Квітка-Основ'яненко в бурлескно – реалістичній повісті «Конотопська відьма» по-своєму зумів відтворити типовий для українського фольклору образ відьми.

При вивченні твору «Конотопська відьма» в 9 класі закладу середньої освіти доцільно використовувати традиційні методи: бесіда, словникова робота, пообразний аналіз, робота з таблицями і схемами, літературний диктант, робота з текстами розділів твору, постановка проблемних питань, інсценізація. Інноваційні методи: інтерактивна дошка Lino, система випереджальних завдань, конкурси, метод «спрямованого читання», дискусії, дослідницькі завдання та ін.

ВИСНОВКИ

Українська література в перші десятиріччя ХІХ ст. одночасно освоювала і класицизм, і сентименталізм, і просвітницький реалізм, і романтизм.

Уявлення митців епохи Просвітництва про місце й призначення людини в світі складалося на основі власної національної традиції, якою стала «філософія серця» Г. Сковороди: зусилля індивіда мають бути спрямовані не на перебудову суспільства, а на виявлення і розвиток таких людських якостей, як доброта, цілісність характеру, добродійність, простота, терпимість – тих гуманістичних начал, які протидіють прагненню до збагачення й експлуатації інших, бо щастя людини в ній самій.

У свідомості українських письменників-просвітителів І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки - Основ'яненка з'явилися ілюзії про можливість досягнення гармонії суспільних та індивідуальних інтересів через моральне самовдосконалення людини. Комічне, отже, виступало не тільки засобом осміяння вад, а й формою утвердження очищеної за допомогою сміху здорової суті явища. Саме тому в письменників-просвітителів немає нерозв'язаних життєвих колізій.

У ХХІ сторіччі відбулося переосмислення творчості Г. Квітки-Основ'яненка завдяки дослідженням О. Борзенка, Л. Ушкалова, І. Лімборського; Р. Чопика, О. Бороня, Д. Чика. Якщо в ХІХ ст. дослідники обговорювали розвиток творчості митця у двох напрямках – сентиментальному та сатиричному, то в наш час акценти змістилися на осмислення впливу Квіткиної творчості для формування українського громадянського суспільства.

У бурлескно – реалістичній повісті «Конотопська відьма» гумористичні засоби виявились на всіх рівнях структурної організації твору : жанровому, оповідному та пов'язаному із системою персонажів. Казкову матрицю повісті демонструють:

1. Пряма вказівка оповідача на жанр своєї розповіді: «А сюю

повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра – коли знаєте: і вона дуже довга».

2. Наявність властивих народній казці традиційних сталих формул, зокрема, традиційної кінцівки – «От вам і конотопська відьма!».

3. Однакові початки для всіх розділів повісті.

4. Звернення до народної демонології й осмислення її в сатиричному та гумористичному контексті.

Автор залучає до повісті народні анекдоти як завершені тексти – анекдот про хворостину, анекдот про подружню невірність. Також відбувається залучення найбільш багатого з точки зору комізму елементу весільного обряду – сватання, на якому потенційний наречений одержує відмову в глузливій формі.

Г. Квітка виступив проти уведення московських порядків в Україні, зокрема засудив зруйнування козацького демократичного принципу обрання на старшинські посади авторитетних та відповідальних козаків.

Гумористично – сатиричні засоби спрямовані на викриття таких вад козацького сотника як невиконання службових обов'язків та зловживання владою, неосвіченість, забобонність, лінощі. Оповідач залучає прислів'я та приказки, порівняння, росіянізми, аби передати прагнення сотника Забрюхи вивищуватись перед простими людьми : «знай дметься, мов шкураток на вогні», «ішов, надувшись, як той індик перед індичками», «ні на кого не дивиться, тільки щоки роздува, щоб усі знали, що він тут –здесь є старший».

Конотопський писар Пістряк – так само близький до стереотипних фольклорних персонажів негативного плану. Висміюються такі його риси, як псевдоосвіченість, інтриганство, кар'єризм, мстивість, хитрість, пияцтво. Дії сотника та писаря спрямовані на те, аби тримати людей у страхіві. Це типова поведінка кріпосників, якою обурюється письменник. Викорінення самодурства кріпосників лежить в основі просвітительської програми автора. Авторський критичний пафос повісті знаходить своє вираження в іронічній

масці оповідача. Найбільш вживані гумористично-сатиричні засоби розкриття образів персонажів у повісті – бурлеск, пародія, гіпербола, гротеск.

Відповідно до аналізу чинної програми з української літератури для 5-9 класів епоха українського Просвітництва розглядається у 9 класі. Щодо творчості Г. Квітки – Основ'яненка, то в контексті розвитку сентименталізму текстуально вивчається повість «Маруся». Бурлескно – реалістичні твори «Салдацький патрет» та «Конотопська відьма» рекомендовано для додаткового читання. За модельною програмою 2023 року вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка передбачене у 8 класі в розділі «Драматургія ХІХ ст.». Проза митця не розглядається. Текстуально запропоновано вивчення соціально – побутової комедії «Сватання на Гончарівці». Передбачено розгляд комічних елементів твору, жанрових особливостей, соціально – побутового конфлікту.

У розглянутих нами підручниках з української літератури для 9 класу О. Авраменка, Л. Коваленко і Н. Бернадської, О. Міщенко, О. Слоньовської, попри те, що українське Просвітництво осмислюється через терміни «бурлеск» і «травестія», природа гумору українських просвітителів не розкривається. Тому образ возного з п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» пропонується розглядати з позитивного боку, не залишаючи йому можливості перевиховатися, як це передбачено просвітительською програмою автора. Не пояснюється поглядами Квітки на кріпацтво і розв'язка конфлікту в комедії «Сватання на Гончарівці». Применшення питання про природу гумору українських просвітителів призводить до неповного розуміння літератури просвітницького реалізму, її дидактичних настанов та віри просвітителів у можливе перевиховання кріпосників та всілякого роду панів на кшталт возного.

Орієнтуючись на Державний стандарт базової середньої освіти, в якому зазначено, що метою базової середньої освіти є формування компетентностей, необхідних для соціалізації та громадянської активності учнів, ми актуалізували соціальну й громадянську компетентності під час вивчення

повісті «Конотопська відьма» на уроці позакласного читання. Сучасний читач має можливість поміркувати над проблемами колишнього адміністративного устрою в Україні та порівняти його з теперішнім. Пасивна соціальна поведінка, слабка громадянська позиція сотника й писаря козацької сотні та наслідки такої поведінки викликають прагнення молоді мати соціальну активність, чітко виражати свою громадянську позицію, й, будучи в статусі керівних осіб, відповідати за долю громади й загалом нації.

Паралельно формуємо загальнокультурну компетентність, що реалізується у здатності учнів виявляти конкретно-історичне та загальнолюдське значення створеного митцем тексту.

Показником якості засвоєння теми «Українське Просвітництво» є оволодіння предметними компетентностями, пов'язаних із засвоєнням таких теоретичних понять як просвітительський гумор, травестія, бурлеск, гротеск, контраст, умовність.

У розроблених методичних рекомендаціях темою уроку позакласного читання пропонуємо обрати «Розкриття причин занепаду Української козацької держави в бурлескно-реалістичній повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»». Під час проведення уроку ефективними будуть такі інструменти як дискусія, робота в групах, створення «хмари слів», метод «спрямованого читання». Переконавшись, що учні засвоїли просвітительську програму Г. Квітки-Основ'яненка, переходимо до рубрики «Мистецький контекст», мета якої – продемонструвати актуальність повісті в сьогоденні. Запропоноване домашнє завдання написати есе на тему «Чи залишились негативні явища московського панування в нашому сьогоденні?» спрямоване на розвиток творчих здібностей учнів, креативності, сприяє формуванню загальнокультурної, соціальної, громадянської, мовної компетентностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська література : підручник для 9 кл. Київ : Грамота, 2017. 336 с
2. Авраменко О. Українська література : підручник для 9 кл. Київ : Грамота, 2022. 271с.
3. Бондар М. Довкола Григорія Квітки-Основ'яненка : твори українських прозаїків 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. *Слово і час*. 2017. № 3. С. 48-61
4. Борзенко О. Сентиментальна «провінція» (нова українська література на етапі становлення). Харків, 2006. 322 с.
5. Боронь О. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка як претекст Шевченкових повістей. *Слово і час*. 2011. № 5. С. 55–64.
6. Боронь О. Інтерпретація рецепції у світлі сучасних літературознавчих проблем. Рецензія на монографію Я. Вільної. *Слово і час*. 2005. № 5. С. 89-92.
7. Бортник А.В. Використання сучасних форм і методів навчання на різних етапах уроків української мови і літератури в закладах загальної середньої освіти. URL : <http://surl.li/irmrxh>
8. Ващенко Л. Бурлескно-реалістичні твори Григорія Квітки-Основ'яненка. URL: <http://surl.li/dgwvvgw>
9. Вільна Я. Гуманізм прози Г. Квітки-Основ'яненка і засади соціодетермінізму в оцінці творчості письменника. *Дивослово*. 2004. № 9. С. 22–30.
10. Вільна Я. Історико-літературний феномен критичної інтерпретації творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Монографія. К.: Альтерпрес, 2005. 300 с.
11. Галушкіна М. О. Етнографізм у творчості Г. Квітки-Основ'яненка. *Філологія XXI століття: збірник наукових праць студентства й наукової молоді*. Харків, 2023. XIII Всеукраїнська науково-практична конференція студентства та наукової молоді, Харків, 27квітня 2023 р. С. 18-21.

12. Голос сучасної України. Вистава «Конотопська відьма» Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка у Швейцарії. URL: <https://life.nv.ua/ukr/art/fragment-vistavi-konotopska-vidma-pokazali-na-samiti-miru-u-shveycariji-video-50427555.html>

13. Гончар О. Історія української літератури ХІХ століття / (під заг. ред. М. Г. Жулинського). Київ : Либідь, 2005. Т. 1. С. 159-162.

14. Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання. *Слово і час*. 2008. № 5. С. 34–40. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/131636/06-Honchar.pdf?sequence=1>

15. Гончар О. Просвітительський реалізм в українській літературі. Жанри та стилі. Київ, 1989.

16. Гончар О. Григорій Квітка –Основ'яненко / Квітка – Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. [Бібліотека української літератури. Дожовтнева українська література]. Київ: Наукова думка, 1982. С.5 – 27.

17. Гончар О.І. Українська національна ідея у художній творчості (Перша половина та середина ХІХ ст.). *Слово і час*. 1994. №9-10. С.65-70.

18. Гончаренко О. Формування літературно-аналітичних умінь учнів. Матеріали до аналізу повісті Г. Квітки-Основ'яненка "Конотопська відьма". 9 клас . *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 4. С. 28-31.

19. Горчинська О. «Летіла на шабаш до Києва, але впала під Бердичевом». Дослідниця історії чарівництва Катерина Діса – про те, ким були і є українські відьми. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vidmi-v-ukrajinidoslidnicya-pro-te-kim-naspravdi-buli-ukrajinski-vidmi-50155120.html>

20. Гулак-Артемівський П., Боровиковський Л., Віктор Забіла В., Петренко М. Вибране. Вірші, балади, байки. Для серед. шкіл. в. Київ: Веселка, 1980. 144 с.

21. Денисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. Київ: Вища школа, 1981. 215 с.
22. Державний стандарт базової середньої освіти. URL:
<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>
23. Дрозд Н. Г. Квітка-Основ'яненко. «Конотопська відьма». Картини життя українського суспільства за часів великої руїни. URL:
<https://vseosvita.ua/library/tema-g-kvitka-osnovanenko-konotopska-vidma-kartini-zitta-ukrainskogo-suspilstva-za-casiv-velikoi-ruini-495583.html>
24. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Лекції XI, XII: Григорій Квітка-Основ'яненко / Зеров М. Твори: В 2 т. Т.2. : Історико – літературні та літературознавчі праці / Упоряд. Г. Кочура, Д. Павличка. К.: Дніпро, 1990. С.57-69.
25. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Київ: АТ «Обереги», 1992. 424 с.
26. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX століття : підручник / за ред. О.А. Галича. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 392 с.
27. Історія української літератури XIX століття : у 3 кн. : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. Т. Яценка. Київ : Либідь, 1995 - 1997. Кн. 1 : Перші десятиріччя XIX ст. / М. Т. Яценко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач та ін. 1995. 368 с. URL : <http://surl.li/dgzfpd>
28. Історія української літератури XIX століття. Т. 1: Літ.процес в Україні від початку до 70-х років / за ред. М. Жулинського. Київ : Либідь, 2023. 656 с.
29. Камінська В. В. Інноваційні форми роботи як засіб розвитку загальнокультурної компетентності педагогів. *Педагогічний пошук*. 2018. № 2. С. 26–30.
30. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1982. 542 с.

31. Квітка-Основ'яненко Г. «Супліка до пана іздателя» URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KvitkaOsnovjanenko/MiscelWorks/Suplika.html>

32. Кириченко Ю. Проблема усної оповіді Г. Квітки-Основ'яненка в аспекті становлення нової української прози: зв'язки з фольклором та давньою книжністю. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2018. № 1 (15). с. 51–60. URL: <https://phil.duan.edu.ua/images/PDF/2018/1/7.pdf>

33. Кириченко Ю. Образ оповідача у прозі Г. Квітки-Основ'яненка: досвід науково-критичного осмислення. URL : <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/cbac60b2-a646-43e3-ba40-ac2654be5e2b/content>

34. Клепець Т. Розробка уроку з української літератури для 9 класу на тему: «Г. Ф. Квітка - Основ'яненко. Іронія та сатира, поєднання реалізму й фантастики у повісті «Конотопська відьма». URL: <http://surl.li/gupcpt>

35. Клименко Т. «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка : етнографічні та літературні конотації URL : <http://eprints.zu.edu.ua/6895/1/%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.PDF>

36. Князян М. Загальнокультурна компетентність майбутніх учителів як наукова проблема. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 55. С. 164–170.

37. Коваленко Л. Т., Бернадська Н. І. Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: УОВЦ «Оріон», 2017. 320 с.

38. Куліш П. Григорій Квітка-Основ'яненко і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей). Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 487–504.

39. Лімборський І. Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка: генеза художньої свідомості, європейський контекст, поетика. Черкаси: Брама-Україна, 2007. 108 с.

40. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с. (Енциклопедія ерудита).
41. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с. (Енциклопедія ерудита).
42. Мацько Л. Григорій Квітка-Основ'яненко й нова українська літературна мова: до 240-річчя від дня народження письменника. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2018. № 31/32. С. 58-63.
43. Мельник С. Інтегрований урок як засіб формування загальнокультурної компетентності учнів основної школи : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.09. Харків, 2010. 20 с.
44. Мишанич С. Система жанрів в українському фольклорі // *Українознавство: Посібник*. К.: Зодіак-ЕКО, 1994. С. 263–276.
45. Мінтій І. Формування у студентів педагогічних університетів компетентностей з програмування на основі функціонального підходу : дис. канд. пед. наук 13.00.02. «Теорія та методика навчання (інформатика)». К., 2013. 254 с. URL : <https://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/0564/1606>
46. Міщенко О. Українська література: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2017. 280 с.
47. Модельна навчальна програма «Українська література. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Яценко Т. О., Пахаренко В. І., Слижук О. А., Тригуб І. А.). URL: https://osvita.ua/doc/files/news/896/89669/Ukrayinska_literatura_7-9-kl_Yatsenko_ta.pdf
48. Молодиченко Н. А., Дем'яненко Т. А. Формування загальнокультурної компетентності студентів під час викладання іноземної мови. *Імідж сучасного педагога*. 2018. № 4. С. 68–71.
49. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

50. Онікієнко І. Утвердження українства як народу із самостійною культурою у дослідженнях І. Огієнка та повістях Г. Квітки – Основ'яненка // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна* / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. XX. С. 201–207.

51. Остапенко С. А. Зміст і сутність соціальної компетентності студентів філологічних спеціальностей як основа їхньої професійно-комунікативної діяльності. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2011. № 4. С. 127-130.

52. Паламар С. П., Бійчук Г. Л., Братко В. О., Логвіненко Н. М., Фасоля А. М., Тименко В. М., Шевченко З. О. Компетентнісний підхід до вивчення української літератури в основній школі : посіб. Київ : Сам, 2017. 113 с.

53. Пашко О. Історик літератури Агапій Шамрай: текст, твір та оточення. *Слово і час*. 2021. № 5 (719). С. 75-100. С. 85.

54. Проценко А. А., Кирієнко О. Г. Категорія «компетентність» у фокусі педагогічного дослідження. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2022. Вип. 39. 61–63.

55. Семенов О. Навчання української мови і літератури у вимірах ключових компетентностей : метод. посіб. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. 212 с.

56. Слоньовська О. В. Українська література : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин та ін. Київ : Літера ЛТД, 2017. 288 с.

57. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/Stratehiya.rozv.VO-23.02.22.pdf>

58. Сукаленко Т. М., Позднякова О. О. Компетентність і компетенція – ключові поняття компетентнісного підходу в сучасній освіті. *Наукові праці*

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2018. Вип. 46. С. 164–168.

59. Сучасні тенденції методики навчання: мовно-літературна царина : колективна монографія / за заг. ред. проф. З. П. Бакум. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. 251 с.

60. Титаренко В., Охріменко Л. Формування загальнокультурної компетентності майбутніх фахівців засобами українського костюма. *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки.* 2019. Вип. 24. С. 190–193.

61. Толочко С. Компетентність педагогів : порівняльна характеристика сучасного світового й вітчизняного досвіду. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2018. Вип. 82 (1). С. 186–194.

62. Томенко М. Знаменитий харків'янин, оборонець української мови. 245-річчя Квітки-Основ'яненка. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3793693-znamenitij-harkivanin-oboronec-ukrainskoi-movi-245ricca-kvitkiosnovananka.html>

63. Трофименко В. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка і західноєвропейська просвітительська естетика. Суми: СДПУ, 2000. 38 с.

64. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Укладачі, які здійснили оновлення 2017 р. : Р. Мовчан, К. Таранік-Ткачук, М. Бондар та ін. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>

65. Українська мова. Українська література : нові навчальні програми для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту, профільний рівень) ; Методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 352 с.

66. Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С.

Сковороди. Григорій Квітка – Основ'яненко у вимірі української культури й науки (До 240-річчя з дня народження письменника). Харків: ХІФТ, 2018. Вип. 5. 117 с.

67. Українська фольклористика. Словник-довідник. Укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 448 с.

68. Ушкалов Л. Григорій Квітка-Основ'яненко. Харків : Фоліо, 2016. 119 с.

69. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ: Дух і літера, 2017. 368 с.

70. Ушкалов Л. Українці в боротьбі за свободу: столітній ювілей Квітки-Основ'яненка. До 240-ої річниці від дня народження. URL:

<https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/6102>

71. Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1984. Т.41. С.194-215.

72. Хомич Л. О., Султанова Л. Ю., Шахрай Т. О. Полікультурна освіта в контексті загальнокультурного розвитку особистості педагога : монографія. Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2014. 212 с.

73. Цільмак О. М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*. 2009. № 1/2. С. 128–134

74. Чик Д. «Світ навпаки»: поетика карнавалізованої романістики Г. Квітки-Основ'яненка. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: [зб. наук. праць / редкол. : Г. Ф. Семенюк (гол. ред.), А. В. Козлов (відп. ред.) та ін.]*. Київ : Твім інтер, 2009. Вип. 33. Ч. 2. С. 409—416.

75. Чопик Р. Квітка-і-Основ'яненко. *Слово і час*. 2010. № 4. С. 46-56. URL:<http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/141914/06-Chopyk.pdf?sequence=1>